

İLK ZAMANLARDA YAKIN ŞARKIN MUHTELİF TOPLULUKLARINDA DEVLET

Doçent Dr. Recai G. Okandan

Uzak Şarkın iki önemli yeri olan «Çin» ve «Hind» de gerek müesseseler ve gerekse teorik görüşler bakımından yaptığımız incelemeler (*), bu memleketlerin âmme hukuku müesseseleriyle Devlet doktrinleri hakkında bizleri az çok aydınlatmış ve bu cephelerden kâfi derecede bir bilgi edinebilmekliğimizi mümkün kılmıştır diyebiliriz. Yalnız, konumuz bakımından elde edebildiğimiz bu imkânı, bu hususta kâfi derecede eser ve vesikaların mevcudiyetine borçlu bulunduğumuzu da söylemek lâzımdır.

Fakat, Uzak Şark hakkında bahis mevzuu olan bu müsbet durumu, Yakın Şark hakkında da tamamen elde edebilmek kabildir diyemeyiz. Her ne kadar Yakın Şarkın muhtelif yerlerinde, tarih boyunca kurulmuş müteaddit devletlere, siyasi entegrasyonuna erişen muhtelif medeniyet merkezlerine rastgelinmekte ise de, bunların siyasi müesseseleriyle birlikte incelenmesi lâzımgelen Devlet doktrinleri hakkında ihtiyaçlarımızı karşılayabilecek kâfi dökümanlara bugün için malik bulunmamaktayız. Tarihi incelemeler, her ne kadar, bizlere, bunların bünye, müessese ve teşkilâtı, onların teşekküllerini mümkün kılan olaylarla pozitif âmme hukukunun temelini teşkil eyliyen prensipler hakkında bazı mahdut hükümler verebilmemizi mümkün kılabilmekte iseler de; aynı araştırmalar, Yakın Şarkın bilinen muhtelif siyasi teşekküllerinde, bizim için, Devletle ilgili olmak üzere serdedilmiş bir doktrinin, Devlet teorisi diyebileceğimiz bir görüşün mevcudiyetinden bahsedebilmemizi de imkânsız kılmaktan hâli kalmamaktadırlar.

Yalnız, bütün bu kısırlığa rağmen, tarihi araştırmaların verdiği mahdut bilgilerden istifade ederek, mevcut imkân dahilinde, Yakın Şarkın muhtelif devletlerinin siyasi gelişmelerine, onların Devletle

(*) Bakınız: Hukuk Fakültesi Mecmuası, cilt X, sayı 1-2, 3-4.

İlgili müesseselerine, bu devletlerin istinad ettirildikleri prensiplere temas etmekten ve bu esaslardan bazı mahdut teorik mülâhazaların elde olunmasına çalışmaktan da varestesiz kalamayız. Bundan dolayı, Yakın Şarkın ilk zamanlarda doğumuna sahne olduğu muhtelif siyasi teşekküllerden bazılarının gelişmeleriyle birlikte kendilerine has siyasi müesseselerini ve nihayet bunların siyasi müesseselerine hâkim prensiplerden sızan Devletle ilgili mahdut bazı teorik görüşlerini incelemeye çalışmak ve böylece, Uzak Şark hakkındaki araştırmalarımızı, Yakın Şark hakkındaki eksikliğini inkâr edemeyeceğimiz incelemelerimizle mümkün olduğu kadar tamamlamak lâzımdır.

Bu tetkiklerimizin, bizlere, gerek ilk ve gerekse müteakıp zamanlarda vücuda gelen siyasi teşekkül ve sistemlerin mahiyetlerine nüfuz, istinad ettirildikleri esaslarla hâkim kılınan prensipleri ihata, hakiki kaynaklarını tesbit, bunların kıymet ve önemlerini takdir gibi muhtelif bakımlardan, faydalı olacaklarında şüphemiz yoktur. Bugün, meselâ Mısır, Sümer, Babil gibi Yakın Şarkın muhtelif devletlerinin ilk zamanların konumuz bakımından en önemli merhalelerinden birini ifade eyliyen eski Yunanlılarla Romalıların siyasi müessese ve telâkkileri ve keza yine bunlardan İbranîlerin ortaçağın bilgileri vasıtasıyla garp memleketlerinin siyasi müessese ve fikirleri üzerinde yaptıkları tesirler, tanınmış hukukçular tarafından kabul ve teyid edilmektedir.

1. Mısırlılarda Devlet.

I — a) Mısır, muhtemel olarak eneolitik (1) devirde (2), klan'ların, ailelerin, köylerin inkişaf ederek birer «Site» halini almalarına (3) sahne olabilmıştır (4). Bu devrin bilhassa ikinci safhasında (5), başlarında «Saru» namı altında şefler (6) bulunan totemik

(1) Cilâlı taş - bakır devri.

(2) Mısır'da eneolitik devrin medeniyeti hakkında bakınız: *Alexandre Moret*, *Histoire Ancienne, Histoire de l'Orient*, c. I, Paris, 1936, s. 47 ve müt.

(3) Bk. *Etienne Drioton et Jacques Vandier*, *Les peuples de l'Orient Méditerranéen*, II, l'Égypte, Paris, 1938, s. 32-33.

(4) Bununla beraber, bazı müellifler, Site rejimine geçişin, krallıkların teşekkülünün, protohistorique devir zarfında [M. E. 3500-3200] vukubulduğunu söylemektedirler [Bk. *Moret (A.)*, *Histoire Ancienne*, c. I, s. 34 ve müteakıp].

(5) Takriben M. E. 5000-3500.

(6) Bk. *Moret (A.)*, *Le Nil et la civilisation Égyptienne*, Paris, 1937, s. 46.

klânların (7), kabilelerin göçebe hayatı terkederek muayyen yerlerde yerleşmeleri ve birleşmeleriyle her biri ekseriya siyasi muhtariyete malik bulunan, dini, içtimai ve idari bir birlik mahiyetini arzeyliyen «eyalet» (Nom - Spat) (8) taksimatı, muhtemel olarak her birinin başında bir hükümdar bulunan «Nom - Nomos» denilen siyasi teşekküller kendilerini göstermeye başlamışlardır (9). Sonraları, tarihi devirle birlikte, «Nom» denilen bu tâli teşekküllerin de birleşerek bir siyasi birlik vücuda getirdikleri, halk içinden sivrilen bazı kimselerin kazandıkları servet sayesinde kendilerine bir nüfuz temin eyledikleri ve bunların Mısır'ın siyasi birliğini temin edecek üstün bir krali otoritenin teşekkülü hususunda ilk esasların atılmasını mümkün kıldıkları görülmektedir (10).

Mısırın tabii ve ekonomik sebeplerin tesiri altında siyasi birliğe kavuşması, tek bir kralın hâkimiyeti altında muhtelif «Nom» ların birleşerek tek bir krallık, müttehit tek bir Devlet vücuda getirebilmeleri, bir kelime ile Mısırda Devletin zuhuru keyfiyeti, takribi olarak, Miladdan evvel dört bin senelerinden sonra, yâni tarihi devirlerde tahakkuk edebilmiş bir keyfiyettir (11). Fakat merkezi Heliopolis olan bu Devlet uzun zaman varlığını muhafazaya muvaffak olamamış; biri cenupta ve diğeri şimalde olmak üzere teşkilât ve müesseseleri birbirinin aynı olan monarşik iki Devlete ayrılmıştır. Mısırın siyasi birliğinde husule gelen bu menfi vaziyet, cenup devletinin kralı «Menes Narmer» tarafından Milâddan evvel 3315 de ortadan kaldırılmış ve Mısır Milâddan evvel 2895 e kadar devam eden Tinit imparatorluğu devrinde eski siyasi birliğini elde ederek merkezi This olmak üzere tek bir Devlet halini almış (12) ve Mısırda merkezi bir idarenin esas temelleri vazolunmuştur. Tinit krallarının bütün gay-

(7) Totemik klanların gelişmesi ve karakteristik vasıfları hakkında bakınız: *Moret (A.)*, Histoire de l'Orient, c. I, s. 166 ve müteakıp.

(8) Nomlar hakkında bakınız: *Moret (A.)*, Le Nil et la civilisation Egyptienne, s. 47-48.

(9) Bk. *Loret*, L'Egypte au temps du totémisme, Paris, 1936, s. 71 ve müteakıp; *Yusuf Ziya Özer*, Mısır tarihi, Ankara, 1939, s. 38 ve müteakıp.

(10) Bk. *Arif Müfid Mansel*, Mısır ve Ege tarihi notları, İstanbul, 1938, s. 20-22.

(11) Bu siyasi temerküz hareketi hakkında bakınız: *Moret (A.) et Davy (G.)*, Des clans aux Empires, Paris, 1923, s. 148-186.

(12) Bk. *Gustave Fougères*, Les premières civilisations, Paris, 1938, s. 29 ve müteakıp; *Moret (A.)*, Histoire ancienne, c. I, s. 182-183; *H. C. Vels*, Cihan Tarihinin Umumi Hatları, c. I, s. 143-144; *Yusuf Ziya Özer*, op. cit., s. 90 ve müteakıp; *Arif Müfid Mansel*, op. cit., s. 24-28.

retlerine rağmen, bir aralık yeniden bazı tehlikeler geçiren bu vahdet, Milâddan evvel 2900 senesine doğru kral «Zoser» tarafından tekrar canlandırılmıştır.

Mısır devleti, daha sonraları, Milâttan evvel 2540 tan itibaren, kendi siyasi entegrasyonu aleyhine yeni bir tehlike ile daha karşılaşmış bulunmaktadır (13). Bir taraftan Mısır hükümdarlarının rahiplere, kendi yakınlerine, memurlara geniş toprak ve malikâneler vermeleri, bahşolunan bu malikânelerin gittikçe büyümesi (14) ve diğer taraftan da Nom'ların başlarında bulunan idarî organların kendi sâhaları dahilinde şahsî nüfuzlarını hâkim kılmaya, nüfuzlarını artırmaya çalışmaları, bunların muhtelif vesilelerle Nom dahilinde geniş topraklara tesahüp etmeleri, hükûmet merkezinden birçok muafiyet ve imtiyazlara mazhar kılınmaları, Mısır'da, Devletin müstakbel dezentegrasyonunu hazırlayacak olan feodalite sisteminin de teessüs ve inkişafına sebebiyet vermiş ve Devletin bütünlüğü aleyhine kendini gösteren bu durum Milâttan evvel iki bin senesine kadar devam etmiştir (15).

b) Mısır devleti feodalite karşısında uzun zaman mahrum kaldığı siyasi birliğini, Milâttan evvel iki bin senelerine doğru Devletin başına geçen Amenemhet I (M.E. 2000-1981) in derebeyliğe karşı giriştiği teşebbüsleriyle, tekrar elde etmeye muvaffak olmuştur (16). Amenemhet I, idari istiklâle sahip bulunan eyaletlerin başlarındaki valilerin, eyalet prenslerinin, Nom reislerinin, büyük arazi sahiplerinin nüfuzlarını baltalamaya çalışmış, bu hususta esaslı muvaffakiyetler elde etmiş ve girişilen bu teşebbüsler, bilhassa kral Sesostris III (M. E. 1887-1850) ün saltanatı zamanında kesin ve verimli neticelerini doğurmuştur. Eyaletlerin başlarında bulunan Nom aristokratlarının siyasi ve idarî faaliyetten uzaklaştırılmalarıyla, hükûmet merkezinin kendi nüfuz ve tesirini Mısırın her tarafında hissettirmesiyle, Mısır devletinin siyasi birliği tekrar bir hakikat olmuştur (17).

Bu siyasi birlik her ne kadar Milâttan evvel 1700 senelerinde Mırsırda vukubulan Hiksos istilâsı ve bunun sebebiyet verdiği Hiksos hâ-

(13) Bk. *Moret (A.)*, *Le Nil et la civilisation Egyptienne*, s. 236 ve müteakıp.

(14) Bk. *Etienne Drioton et Jacques Vandier*, *Les peuples de l'Orient Méditerranéen*, s. 182-183; *Gustave Fougères*, *op. cit.*, s. 57.

(15) Bk. *Moret (A.)*, *Histoires ancienne*, c. I, s. 250 ve müteakıp; *Yusuŕ Ziya Özer*, *op. cit.*, s. 150 ve müteakıp.

(16) Bk. *Etienne Drioton et Jacques Vandier*, *op. cit.*, s. 245 ve müt.

(17) Bk. *Moret (A.)*, *Histoire ancienne*, c. I, s. 443 ve müteakıp.

kimiyetiyle (M. E. 1660-1580) bir müddet için bazı tehlikelerle karşılaşmış ve Mısırın cenup havalisinde feodalite tekrar kendisini göstermişse de, neticede feodal beylerden Amosis'in (1580-1558), bir asır kadar devam eyliyen bu yabancı hâkimiyetinin Mısırlılarda gelişimini mümkün kıldığı milli hislerden de istifade ederek, bir taraftan müstevilere ve mahalli aristokratlara karşı giriştiği teşebbüs ve diğer taraftan dahilde yaptığı ıslahat ve vücuda getirdiği teşkilâtla, Mısır devletinin siyasi bütünlüğünün iadesi yeniden mümkün olabilmıştır (18).

c) Fakat, kral Merneptah'ın ölümünden sonra (M. E. 1232 ve 1200 arası), feodalite tekrar kendisini göstermiş; Mısır devleti, Nom'ların başlarında bulunan valilerin, büyük memurların nüfuzu altına girerek bunlar arasında bir parçalanmaya maruz kalmıştır. Her ne kadar Setnaht (takriben M. E. 1200), Ramses III (M. E. 1200-1168) gibi hükümdarlar tarafından Devletin mevcudiyetini muhafaza hususunda bazı teşebbüslere girişilmiş ve bu teşebbüslerden muvaffakiyetli neticeler elde olunabilmişse de, bunlar, Devlet lehine, hiç bir şekilde müsbet ve daimî bir durumun teessüsünü mümkün kılamamışlardır.

Bu suretle, Milâttan evvel on ikinci asrın başlangıcından itibaren inkıraza sürüklenen Mısır devleti, bir taraftan Milâttan evvel dokuz yüz elli senelerine doğru tekrar teokratik bir bünye iktisap ederken, diğer taraftan da siyasi varlığını tehdit eyliyen dış tehlikelerle ciddi bir şekilde karşılaşmaya başlamış ve neticede, Milâttan evvel altıyüz yetmiş birde, Asûr hâkimiyeti altına girmiştir. Bir aralık Milâttan evvel altı yüz kırk beşte tekrar istiklâline kavuşmuşsa da, daha sonraları, Milâttan evvel beş yüz yirmi beşte Pers, Milâttan evvel üçyüz otuz bir veya otuz ikide Makedon, Milâttan evvel otuzda da Roma hâkimiyeti altına girerek kendi milli varlığını kesin olarak kaybetmiştir.

II — a) Kollektif hayatın, içtimai ve siyasi bir teşekkülün teessüs ve gelişmesine sahne olan Mısırdaki, bu bakımdan vukubulan tekâmülün kendine has seyrini inceledikten sonra, Devletin, siyasi bütünlüğünü muhafaza edebildiği devirlerdeki karakteristik vasıflarını da tebarüz ettirmek lâzımdır. Acaba Mısır devletinin konumuz bakımından mümeyyiz vasıfları nelerdir? Devlet ne gibi esaslara istinat ettirilmiştir? Bu vasıf ve esaslar ne gibi bir gelişme seyri takip eylemiş-

(18) — Bk. *Moret (A.)*, *Histoire ancienne*, c. I, s. 477; *Yusuf Ziya Özcer*, *op. cit.* s. 191; *Arif Müfid Mansel*, *op. cit.*, s. 135-157.

lerdir? İşte araştırmalarımızın tam olabilmesi için, bu soruların cevaplarını da mümkün olduğu kadar vermek icabeder.

Mısır âmme hukukunun bu ikinci safhası hakkındaki incelemelerimizi yaparken, bu hususta muhtelif merhaleleri ayrı ayrı nazarı dikkate almak lâzımdır. Başka bir ifade ile, bu hususta, bizim için, muhtelif safhalar bahis mevzuu olmaktadır. Bunlardan birincisi Milâttan evvel 3315 den 2895 senesine kadar uzayan Tinit krallığı, ikincisi Milâttan evvel 2895 den 2200 tarihine kadar devam eyliyen eski imparatorluk veya Menfis krallığı, üçüncüsü Milâttan evvel 2000 (?) den 1660 tarihine kadar imtidad eden orta tep imparatorluğu, ve nihayet dördüncüsü de Milâttan evvel 1580 den 1090 (?) tarihine kadar (19) uzayan yeni tep imparatorluğu devirleridir.

İşte, Mısır devletinin kendi siyasi bütünlüğünü muhafaza edebildiği müddet zarfında bahis mevzuu olan bu dört devri de ayrı ayrı nazarı dikkate alarak, her birinin konumuz bakımından dikkate değer olan vasıflarını, prensiplerini göz önünde tutarak, yukarıda vaktiğimiz soruları cevaplandırmağa çalışacağız.

b) Tinit krallığı devrinde, Mısır devletinin mümeyyiz vasıflarını, monarşi, teokrazi ve bürokrasi gibi kelimelerle ifade etmek mümkündür. Bu devir zarfında Mısır krallığı teşekkül etmiş, müesseseler gelişmeye, belirmeye başlamışlardır. Mısır topraklarının siyasi birliği kraliyet müessesesi etrafında tahakkuk edebilmiş; krallık, Devletin hayati merkezi, Mısırın siyasi varlığının kaynağı olarak karşılanmıştır. Devletin başında bulunan hükümdar, Devleti teşkil eyliyen nom'ların başlarında icrayı hükümet eden kralların kâffesini tecesüm ettirmektedir. Hem yukarı ve hem de aşağı Mısırın hükümdarı bulunan kralın, biri beyaz ve diğeri kırmızı olmak üzere iki tacı vardı ve bunlardan kırmızı tac aşağı Mısırı, beyaz tac da yukarı Mısırı temsil ederdi. Gereken cülûs merasiminin icrasından sonra, hükümdar her iki tacı da üstüste giymek (20) suretiyle başında taşırdı.

Tinit krallığı devrinde, irsi monarşi sisteminde teokratik bir bün-

(19) Bu muhtelif devirlerin başlangıç ve sonu hakkında, tetkik ettiğimiz eserlerde yeknasak rakamlara tesadüf edemediğimizi de burada söylemekliğimiz lâzımdır. Bu hususta birçok müellifler ayrı ayrı tarihlerden bahsetmekte ve hattâ bazıları zikreyledikleri rakamların kat'i olmadıklarını da söylemekten geri kalmamaktadırlar. Bunun için, bizim de verdiğimiz rakamların kat'i bir doğruluk ifade eylediklerini söylememize imkân yoktur.

(20) Bk. *Moret (A.)*, *Histoire ancienne*, c. I, s. 186-187; *Etienne Drioton et Jacques Vandier*, *op. cit.*, s. 146.

yenin mevcudiyetini de görmekteyiz. Krallar ilâhî karakterlerini kuvvetlendirmeye ve hattâ kendilerini Mısır mabudları seviyesine yükseltmeye çalışmışlardır (21). Mabut Horus'u temsil eden krallar bir ilâh olarak karşılanmışlardır. Krallar hakkında, hükümdarlık makamına cülûslarında, takdis merasimi yapılır ve bu da mukaddes bir yağın sürülmesiyle vukubulurdu. Nom'ların başlarındaki kralların ilâhî vasıfları Mısır hükümdarının şahsında temerküz ettirilmiştir. Bir ilâh olarak karşılanan Mısır kralı, hem yukarı hem de aşağı Mısırın ilâhlarını temsil eylemektedir. Bir kelime ile, bu devirde, menşeyini ilâhî esaslarda bulan bir krallık bahis mevzuu olmaktadır (22).

Tinit krallığı devrinde Mısır devletinin diğer bir mümeyyiz vasfı da, bu siyasî teşekkülün bir idarî teşkilâta mazhar kılınması hakkında gerekli teşebbüslere girişilmiş olmasıdır. Vücuda getirilen idarî teşkilâtı biri hükümet merkezi ve diğeri eyaletler (nom) olmak üzere iki cepheden mütalâa etmek lâzımdır. Hükümet merkezinde, Devletin idarî faaliyetini uhdesinde temerküz ettiren bir müessese olarak «Kral sarayı» (büyük ev) nı görmekteyiz. Keza, yine hükümet merkezinde, hükümdarın, kral ailesine dahil kimselerle bazı yüksek memurlardan müteşekkil bir divanı vardır. Bundan başka, merkezi idareyi temsil eyliyen ve kraldan sonra Devletin en mühim organlarından biri olan «Tati» yi (Başvekil - Vezir), feyzan işleriyle meşgul olan personeli, kralın mührünü taşıyan memuru, hükümdarın malikânesini idare eden organı görmekteyiz (23).

Hükümet merkezi haricinde kalan idarî teşkilâta gelince; Devlet, esas itibariyle, aşağı ve yukarı Mısır olmak üzere iki mühim kısma ayrılmış bulunmakta ve bunlardan her biri de müteaddit eyaletlerden (nom) tereküp etmektedir. Bürokratik teşkilâta göre, bazan aşağı Mısırda yukarı Mısırın her birinin başında hükümet merkezini temsil eyliyen birer vezir bulunur; ve bazan da her ikisi de tek bir vezirin idaresine terkedilirdi. Eğer Mısırın her iki kısmı için tek bir vezir mevcutsa, bu takdirde, gerek aşağı ve gerek yukarı Mısırdan her birinin başında hükümdarın mührünü taşıyan birer şansölye bulunurdu (24). Bu şansölyelerden başka, her Nom'un başında «Anez» denilen ve hükümet merkezini temsil eyliyen bir idarî organ; keza, bunun yanında tahrirat kâtipleri, emtea depolarını mühürleyen me-

(21) Bk. Moret (A.), *Le Nil et la civilisation Egyptienne*, s. 163; *Etienne Drioton et Jacques Vandier*, op. cit., s. 146.

(22) Bk. *Gustave Fougères*, op. cit., s. 31-32.

(23) Bk. Moret (A.), *Le Nil et la civilisation Egyptienne*, s. 158-159, 195.

(24) Bk. *Gustave Fougères*, op. cit., s. 34.

murlar gibi yine hükümet merkezini temsil eyliyen sair idari organlar mevcuttu.

Yalnız, bu devirde, siyasi ve idari bir merkeziyet sisteminin tahakkukuna çalışılmış ve bu hususta birhayli ileri gidilmiş olmasına rağmen, ademi merkeziyetin ifadesi olan bazı vaziyetlerin mevcudiyetiyle de karşılaşmaktadır. Zira, Mısır eyaletlerinin idaresi hususunda mevzu bahis olan bu merkezi idare organlarının yanında, mahalli idarelerin ifadesi olan Saru namındaki şefler, yine kendi varlıklarını muhafaza edebilmektedirler. Bunun için, bütün gayretlere rağmen, tam bir merkeziyete varılabildiğini söylemek te imkânsız bulunmaktadır (25).

c) Eski imparatorluk veya Menfis krallığı devrine gelince; bu devrin de hususiyetlerini monarşi, otokrasi ve teokrasi gibi kelimelerle ifade edebiliriz (26). Mısırlıların ilâhı Horus'un yeryüzünde mümessili olan kral (27), insan şeklinde bir İlâhtır. Kral, yeryüzünde hem hükümdar ve hem de İlâh'tır. Hükümdarda, yeryüzünde kendi hayatı ve maddî varlığını idame ettiren bir İlâh sıfatı, insan üstü bir varlık mahiyeti mevcuttur. Hükümdarla İlâh arasında tam bir ayniyet, çok sıkı bir yakınlık mevcut olup aralarında hiç bir fark yoktur (28). Hattâ, Mısırlıların nazarında, kral öldükten sonra da, kendi nüfuzunu muhafaza ve tebalarını himaye vazifesini ifaya devam etmektedir. Ölen kral İlâh olarak yine göklerde yaşar ve yine yeryüzüne hâkim bir kudret olarak kalır, yine tebalarının müebbet hâmisî şeklinde karşılanırdı (29).

Eski imparatorluk devrinde, bu tarzda ilâhî esaslara dayanan otokratik bir monarşi sisteminin büyük bir gelişmeye mazhar kılındığını görüyoruz. Hükümdarın mutlak ve geniş salâhiyetleri karşısında ferdin hiç bir kıymeti yoktur. Herşey, Devleti kendi şahsında tecessüm ettiren hükümdarın otoritesine tâbidir (30). Birbirine çok sıkı bağlı bulunan dinî, medenî ve siyasi haklardan ancak hükümdar ailesine mensup olanlar, kralın maiyetine dahil bulunanlar istifade

(25) Bk. *Moret (A.)*, *Le Nil et la civilisation Egyptienne*, s. 162-163.

(26) Bk. *Moret (A.)*, *Histoire ancienne*, c. I, s. 213 ve müteakıp.

(27) Bk. *Moret (A.)*, *Le Nil et la civilisation Egyptienne*, s. 182 ve müteakıp, 194, 218.

(28) Bk. *Gustave Fougères*, *op. cit.*, s. 45 ve müteakıp.

(29) Bk. *Moret (A.)*, *Histoire ancienne*, c. I, s. 224 ve müteakıp; *Moret (A.)*, *Le Nil et la civilisation Egyptienne*, s. 194 ve müteakıp.

(30) Bk. *Moret (A.)*, *Histoire ancienne*, c. I, s. 214; *Moret (A.)*, *Le Nil et la civilisation Egyptienne*, s. 234.

ve Devlet işlerinde krala ancak bunlar yardım edebiliyorlardı (31). Kralın malîyetinde bulunan ve onun sırlarına vâkıf olan yüksek memurlar, hükümdar tarafından kendilerine tanınan geniş imtiyazları hayata gözlerini kapadıktan sonra da muhafaza ederlerdi (32).

Bu mahdut zümrenin dışında kalan halk tabakası, ne dini, ne medenî ve ne de siyasî hiç bir hakka malik değildir (33). Fertlerin mukadderatı doğrudan doğruya hükümdara tâbi bulunmaktadır. Halkın nazarında kralın nüfuzu o kadar büyüktür ki, hiç bir fert hükümdarın ismini ağzına bile alamaz; ona ya «İlâh» veya «Büyük ev» mânâsına gelmek üzere «Per'âa» (Par'o) (34) diye hitap edebilirdi. Hükümdarın huzuruna çıkanlar, kendisine karşı beslemek mecburiyetinde buldukları büyük hürmetin bir eseri olmak üzere, yere kapanırlar ve yeri öperlerdi. Hükümdarın ayaklarını öpebilmek müsaadesi, ancak kral tarafından muayyen önemli kimselere verilebilirdi (35).

Hâkim olan esaslara göre, kral için muhtelif vazifeler bahis mevzuu olmaktadır. Kral temsil eylediği, kendi fiziki varlığıyla tecessüm ettirdiği Devletin nüfuz ve varlığını idame ettirir; tebalarının sulh ve sükûn içinde yaşamalarını mümkün kılar; onları her türlü fenalıklara karşı himaye eder (36); onlara emniyet ve refah temin eyler; Devlette adaleti hâkim kılmaya çalışırdı (37). Hakikati ve doğruyu söyleyen, topluluk içinde adaleti tevzi eyliyen, hukuku yaratan doğrudan doğruya kralın kendisidir (38).

Hükümdarın, menşei ilâhî olan salâhiyetleri çok geniştir. Dini, kazâî, mülkî ve askerî salâhiyetler kralın şahsında toplanmışlardır. Askerî kuvvetlerin şefi, en yüksek rahip, tebalarının en yüksek kaza organı, Mısır topraklarının yegâne sahibi, Devletin en büyük şefi hükümdardır (39). Kral, ruhanî ve cismanî kudretlerine, mutlak salâhiyetlerine dayanarak her şeyi yapmağa muktedir bulunmaktadır.

(31) Bk. *Moret (A.)*, *Le Nil et la civilisation Egyptienne*, s. 234-235.

(32) Bk. *Moret (A.)*, *Histoire ancienne*, c. I, s. 215.

(33) Bk. *Yusuף Ziya Özer*, *op. cit.*, s. 166.

(34) Bk. *Etienne Drioton et Jacques Vandier*, *op. cit.*, s. 175.

(35) Bk. *Moret (A.)*, *Le Nil et la civilisation Egyptienne*, s. 189-190.

(36) Bk. *Moret (A.)*, *Le Nil et la civilisation Egyptienne*, s. 186.

(37) Bk. *Arif Müfid Mansel*, *op. cit.*, s. 40.

(38) Bk. *Moret (A.)*, *Histoire ancienne*, c. I, s. 214; *Moret (A.)*, *Le Nil et la civilisation Egyptienne*, s. 184-185.

(39) Bk. *Moret (A.)*, *Le Nil et la civilisation Egyptienne*, s. 219-220.

dır (40). Bu kadar geniş salâhiyetler karşısında, onların hudutlarını tayin etmek, bu salâhiyetleri kullanacak şahsın iktidar ve otoritesine bir hudut koymak veya bir hudut vaz'ını düşünmek hiç bir suretle bahis mevzuu değildir.

Bununla beraber, tatbikat sahasında ruhanî ve cismanî salâhiyetleri uhdelerinde temerküz ettiren Mısır krallarının mutlak iktidarını tahdide de kısmen muvaffak olunduğu görülmekte ve bu bilhassa Mısırda ilâhların taaddüdü keyfiyetinden ileri gelmektedir. Devletin başında bulunan kral, Mısırın yegâne ilâhı olabilmek imtiyazına sahip değildir. Fîilen iktidar mevkiinde bulunan hükümdarın, diğer ilâhlara tahsis edilmiş sahalara tecavüz salâhiyeti yoktur. Bu sahalardan her biri, nüfuz sahibi ruhanî şahsiyetler tarafından kuvvetle mudafaa edilmekte ve bu sahalardan her biri, diğeri için, tecavüz edilmesi gayri mümkün bir bünyeye malik bulunmaktadır.

Eski imparatorluk devrinde, Mısır devletinin, çekirdeklerini Tinit krallığı devrinde bulan (41) ve fakat daha mütekâmil bir mahiyet arzeliyen idarî ve mülki bir teşkilâta da mazhar kılındığını görmekteyiz. Maaşlı memurlara dayanan bu idarî ve mülki teşkilâtı, biri hükümet merkezi ve diğeri Nom'lar olmak üzere iki cepheden mütalâa etmek mümkündür. Hükümet merkezinde, idarî ve mülki teşkilâtın başında kralın sarayını görmekteyiz; idarî hizmetlerin, fonksiyonların, faaliyetin kâffesi hükümdar sarayında temerküz ettirilmiştir. Hükümdara, bu hizmetlerin ifası hususunda birçok kimseler yardım etmektedir ve bunların en başında da «Tati» ünvanını taşıyan vezir veya Başvekil diyebileceğimiz organ gelmektedir (42).

Teorikman, devletle ilgili fonksiyonları ifa eden yalnız kraldır; fakat, hakikatta, ruhanî işler müstesna, bu işleri gören «Tati» ünvanını taşıyan organdır (43). Gerek aşağı ve gerek yukarı Mısır üzerinde salâhiyetleri bulunan, göğün hususî müşaviri sıfatını taşıyan «Tati», en yüksek şahsiyetler arasından ve ekseriya kral hanedanına mensup prensler meyanından tâyin edilirdi. Hükümdarın mührünü taşıyan «Tati», muhtelif fonksiyonların ifasıyla meşgul olurdu. Merkezi idarenin şefi, hükümet merkezinin valisi, kraliyet mahkemesinin hâkimi, hükümet merkezindeki en yüksek adli müessesenin reisi, kralın mah-

(40) Bk. *Marcel de la Bigne de Villeneuve*, *Traité général de l'Etat*, c. I, Paris, 1929, s. 78.

(41) Bk. *Etienne Drioton et Jacques Vandier*, *op. cit.*, s. 179.

(42) Bk. *Yusuf Ziya Özer*, *op. cit.*, s. 99; *Arif Müfid Mansel*, *op. cit.*, s. 42.

(43) Bk. *Moret (A.)*, *Histoire ancienne*, c. I, s. 218.

rem işlerinin şefi, askeri kumandan, aşağı ve yukarı Mısırın şansöliyesi gibi muhtelif sıfatlara malikti. Kralın bütün işlerinin nâzımı rolünü oynardı. Kararnameler yapar, kazaî faaliyette bulunur, malî işleri tedvir eder. Devletin bütün işlerini mürakabesi altında bulunduruurdu (44). Tabiatıyla, bütün bu geniş vazife ve salâhiyetler, Tati'ye Devlet teşkilâtı içinde önemli bir mevki temin eylemekten geri kalmamışlar ve bu ehemmiyetinden dolayı da, krallar, bir zamanlar, bu mevkie oğullarını ve daha sonraları da torunlarını getirmişlerdir (45).

Hükümdara, uhdesine teveccüh eyliyen hizmetlerin ifası hususunda yardım eden diğer idarî organlar daha mevcuttur. Meselâ, vezirden sonra, başlangıçta her ikisi de malî işlere ve daha sonraları biri malî ve diğeri askeri hususlara bakan iki yüksek memurun ve bunların yanında yine muhtelif işlerle tanzif kılınmış diğer idarî organların mevcudiyetini görmekteyiz. Bütün bunlar, Mısır'ın, eski imparatorluk devrinde, mükemmel bürokratik bir teşkilâta mazhar kıldığını göstermektedirler. Devlet teşkilâtı içinde yer alan bütün bu memurlar, çeşitli imtiyazlara mazhar kılınan bütün bu idarî organlar, Devlet işleri için yetiştirilip hazırlanmış kimseler arasından ve yalnız hükümdar tarafından tâyin (46) ve icabında yine onun tarafından azlolunurlardı (47).

Nom'ların idari teşkilâtına gelince; sayısı cenubî Mısırdaki yirmi iki ve şimalî mısırdaki yirmi olan bu Nom'ların her birinin başında «Anez» (naip) veya «Seshem-to» (memleketin kılavuzu) namını taşıyan valiler bulunurdu. İdarî birer organ olan bu valiler, başlarında buldukları eyaleti (Nom) kral namına idare, onun namına idarî mıntakaları dahilinde kazaî işleri ifa ve mükelleflerden vergilerin tahsilini temin ederlerdi (48).

Eski imparatorluk devrinde, Mısır devletinin gerek merkezi ve gerekse merkez harici idarî teşkilâtının zirvesinde hükümdar gelmekte ve her türlü faaliyet tamamen kralda temerküz ettirilmiş bulunmaktadır. Devletin her tarafında hükümdarın sultanı kendi tesirini göstermektedir. Yalnız, kralın bu nüfuzu, Nom'lar üzerindeki tesirini, daimî olarak ta muhafaza edebilmiş değildir. Milâttan evvel

(44) Bk. *Etienne Drioton et Jacques Vandier*, op. cit., s. 177 ve müt.

(45) *Moret (A.)*, *Histoire ancienne*, c. I, s. 219.

(46) Yalnız Vezirlik makamının, 2600-2540 seneleri arasında irsi bir mahiyet aldığına da işaret etmek lâzımdır.

(47) Bk. *Gustave Fougères*, op. cit., s. 45.

(48) Bk. *Gustave Fougères*, op. cit., s. 44.

2540 tan itibaren, muhtelif sebeplerin tesiri altında (49) teessüs ve inkişaf eyliyen feodalite, her ne kadar başlangıçta Mısır hükümdarlarının nüfuzu üzerinde menfi bir tesir icra edememiş ise de, tedricen, hükümet merkezinin otoritesini sarsmaya başlamıştır (50). Eyaletlerin başlarında bulunan ve mevkilerini kendi ailelerine inhisar ettirmeye çalışan valiler (Anez), Nom şefleri, elde ettikleri geniş imtiyaz ve imkânlar sayesinde muhtariyetlerini ilân ederek hükümdarın nüfuzundan kendilerini sıyırmaya muvaffak olmuşlar ve neticede, Devlet içinde tâli bir takım siyasi teşekküller mahiyetini alan Nom'lar, bu yeni durumlarıyla de, Nom prensleri lehine Devletin siyasi bütünlüğünün Milâttan evvel iki bin senesine kadar ortadan kalkmasına sebebiyet vermişlerdir.

d) Orta tep imparatorluğu denilen merhaleye gelince; bu devir zarfında Mısırdaki hükümet şekli yine monarşidir. Fakat, bu hükümet şeklinin otokratik ve teokratik vasıflarında, Milâttan evvel 2540 dan itibaren cereyan eden olayların bir neticesi olarak, bazı değişikliklerin vukua geldikleri görülmektedir. Filhakika, Mısır siyasi parçalanmadan kurtularak kendi bütünlüğünü yeniden tahakkuk ettirmiş, kralın nüfuzu her tarafta kendi tesirini tekrar hissettirmeye başlamış, Mısır eski idarî teşkilâtına yeniden kavuşmuş ve hattâ bu idarî teşkilât merkezî esaslar dahilinde daha fazla kuvvetlendirilmiştir. Fakat, bütün bunlara rağmen, Devletin içtimai ve siyasi bünyesinde bazı değişikliklerin vukuuna, yeni bazı telâkkilerin zuhuru, otokratik ve teokratik hükümet şeklinin yeni bir çehre almasına, fertler lehine bazı hak ve hürriyetlerin doğumuna da mâni olunmamıştır.

Orta imparatorluk devrinde kendini gösteren bu değişiklikler, evvelâ halkın sosyal vaziyetinde mühim tahavvüllerin husule gelmesini mucip olmuşlardır. Avam tabakasının fena durumu ıslah edilerek, Devlet kadrosu içinde sosyal sınıfların müsavâtı temin olunmuştur (51). Herkes doğuş ve servet farkı olmaksızın, ehliyet ve istidadına göre, Devlet işlerine iştirak edebilecektir (52). Badema, o zamana kadar fertleri yalnız kendi sultanı altında bulunduran hükümdarın halkı da hükümet işlerine iştirak ettirmesi; ferdin memur olmak,

(49) Bu sebepler hakkında bakınız: *Etienne Drioton et Jacques Vandier*, op. cit., s. 182 ve müteakıp; *Gustave Fougères*, op. cit., s. 57.

(50) Bk. *Moret (A.)*, *Le Nil et la civilisation Egyptienne*, s. 243 ve müteakıp.

(51) Bk. *Moret (A.)*, *Histoire ancienne*, c. I, s. 451-452.

(52) Bk. *Moret (A.)*, *Le Nil et la civilisation Egyptienne*, s. 202.

Devlet ve hükûmet işlerinde yer almak gibi muhtelif haklardan istifadesi bir hakikat olmuştur (53).

Bütün bu değişikliklerden dolayı, artık Devlet yalnız kral ve onun arzusu demek değildir. Devlet, artık, fertleri de kendi hudutları içine almaktadır. Bundan başka halk mefhumu içinde yer alanların da semada İlâhların yanında yaşayabilmeleri, onların yanında yer alabilmek için söylenmesi lâzımgelen ve evvelce daima gizli tutulan bazı formülleri öğrenebilmeleri, imkân dahiline girmiştir (54). Ferdin de gerek yeryüzünde ve gerekse âhirette hayatî varlığının nazarı dikkate alınmaya değer olduğu, onun öldükten sonra da bazı haklara malik bulunduğu kabul edilmiştir (55).

İşte bütün bu değişikliklerin neticesi olarak, hükûmetin her safhasına fertlerin iştiraki imkân dahiline sokulmuş, din ve hükûmet âmmenin malı olmuş, dinî, siyasî ve idarî imtiyazların muayyen bir zümreye inhisar ettirilmeleri keyfiyeti ortadan kalkmıştır (56). Tabiatıyla, bu değişikliklerle müvazi olarak, kraliyet müessesesinin siyasî bünyesi, onun otokratik ve teokratik karakteri de değişmiştir. İrsî bünyesini yine muhafaza eyliyen kraliyet, kanun önünde fertlerin müsavâtı prensipini (57) tahakkuk ettiren bir mahiyet almış; Devlet ahlâkî prensiplerle adalet mefhumu gibi yeni temellere istinad ettirilmiş; hak ve kanuna dayanan bir sistem vücuda getirilmiştir.

Orta imparatorluk devrinde, eski imparatorluğun sonlarına doğru feodalite sistemiyle sarsılan merkezî idarenin yeniden teessüs eylediği görülmektedir. Hükûmet merkezinde, kraldan sonra, haricî siyaseti ve askerî harekâtı idare eden, merkezi hükûmetin emniyet ve asayışı ile ilgili işleri ifa eyliyen, kazaî işleri gören, Devletin her türlü faaliyetini mürakabesi altında bulunduran bir vezir (Tati), bir Başvekîl bu devirde de mevcuttur. Merkezi hükûmetin en yüksek kazaî müessesesi olan «altı büyük daire mahkemesi» vezirin riyaseti altında toplanarak faaliyette bulunurdu. Hattâ bu idarî organın nüfuzu yalnız hükûmet merkezine değil, Mısırın her tarafına şamildi (58).

(53) Bk. *Moret (A.)*, *Histoire ancienne*, c. I, s. 445.

(54) Bk. *Moret (A.)*, *Le Nil et la civilisation Egyptienne*, s. 292 ve müteakıp.

(55) Bk. *Gustave Fougères*, *op. cit.*, s. 62 ve müteakıp.

(56) Bk. *Moret (A.)*, *Le Nil et la civilisation Egyptienne*, s. 302; *Yusuî Ziya Özer*, *op. cit.*, s. 170 ve müteakıp.

(57) Bk. *Moret (A.)*, *Histoire ancienne*, c. I, s. 448.

(58) Bk. *Moret (A.)*, *Histoire ancienne*, c. I, s. 439.

Vezirden sonra, salâhiyetleri bilhassa mali ve iktisadî işlere taallûk eden, Devletin mali ve ekonomik işleriyle ilgili her şey üzerinde mutlak bir mürakabe imkânına malik bulunan, Devletin hazinesini idare eyliyen ve hükümdarın mührünü taşıyan diğer bir idarî organın mevcudiyetini görmekteyiz. Nihayet, bütün bunlardan başka, orta imparatorluk devrinde, Devletin çeşitli fonksiyonlarını ifa edecek diğer müesseseler ihdas edilmiş, bürokratik teşkilât daha fazla inkişaf ettirilmiş ve bu hususta önemli prensipler vazolunmuştur (59).

Orta imparatorluk devrinde, Mısır devletinin idarî teşkilâtı yine Nom'lara dayanmaktadır. Yalnız Nom'ların başlarında bulunan valilerin mevkilerini kendi çocuklarına intikal ettirebilmeleri hususunda eski imparatorluk devrinin sonlarına doğru kendini gösteren durum, orta imparatorluk devrinde orta bir hal şekline bağlanmıştır. Bu makamlar yine irsen intikal eyliyecek ve fakat bu intikalin hukukî bir netice doğurabilmesi için, bu hususta kral tarafından da bir tevcih muamelesinin yapılması, bu müstakbel valilerin kralın müsaadesini de istihsal eylemeleri şartının tahakkuku lâzımgelmektedir (60).

e) Yeni tep imparatorluğu devrinde de, monarşi bir hükümet şekli olarak kendi varlığını muhafaza etmiştir. Bu devrin açılmasını mümkün kılan Amosis'in (M. E. 1580-1558) ihyasına muvaffak olduğu müttehit Mısır devleti bir taraftan kendi sınırlarını genişletirken, diğer taraftan da, yine aynı hükümdarın teşebbüsleriyle, hem monarşi sisteminin idamesine ve hem de, hükümet merkezinin nüfuzunu her tarafta hâkim kılmak gayesiyle, tamamen merkezileştirilmiş bir idarî sistemin yaşatılmasına muvaffak olunmuştur.

Bu devir zarfında, Mısır, idarî bakımdan, yukarı ve aşağı olmak üzere ikiye ayrılmış ve her biri için ayrı ayrı şehirler merkez ittihaz olunmuşlardır (61). Mevzuubahs bu idarî mıntakalardan her birinin başında, idarî, askeri ve kazai salâhiyetlere malik bir vezir bulunmaktadır. Bürokratik hiyerarşinin en üstünde gelen bu vezirler, doğrudan doğruya hükümdara tâbi bulunmakta, kraldan aldıkları emirleri tatbik etmekte, başında buldukları mıntakanın idarî işlerini kralın direktifleri dahilinde ve onun namına tedvir etmektedirler. Her şey, Devletin bütün faaliyetinden haberdar kılınan vezirler vasıtasıyla yapılmaktadır.

(59) Daha fazla bilgi edinmek için bakınız: *Etienne Drioton et Jacques Vandier*, op. cit., s. 249; *Gustave Fougères*, op. cit., s. 60-61; *Moret (A.)*, *Le Nil et la civilisation Egyptienne*, s. 321 ve müteakıp.

(60) Bk. *Gustave Fougères*, op. cit., s. 59.

(61) Bk. *Etienne Drioton et Jacques Vandier*, op. cit., s. 439-441.

Vezirlerin, kazaî işlerin ifası bakımından, birçok mükellefiyetlere tâbi kılındıkları, bu mükellefiyetlerin vezirlik makamına getirilen kimselere hükümdarlar tarafından hatırlatıldıkları görülmektedir. Her şeyin kanunlara uygun bir tarzda yapılmasını mümkün kılmak, fertlerin haklarını korumak, adaletin tevzi ve hâkimiyetini temin eylemek, kazaî faaliyetinde ve maiyeti ile olan müanasebetlerinde mutlak bir bitarafılık göstermek vezirlerin vazifeleri meyanında yer almaktadırlar (62). En üstün kaza organı rolünü oynayan vezirler, mahalli adli müesseseler tarafından verilen kararları mürakabe ederler, kendi riyasetleri altında teşkil eyledikleri adli müesseselerde de bizzat kazaî faaliyette bulunurlar, mahallî memurlara lâzımgelen direktifleri verirlerdi.

Bürokratik teşkilâta göre, idarî hiyerarşinin zirvesinde gelen vezirlerden sonra, malî işlerle meşgul olan ve Devlete müteallik vazifelerin yapılmasında vezirlerle çok sıkı münasebetleri bulunan hazine nazırları gelmektedir ve bunların adedi de ikidir. Bunları takiben Devletin muhtelif fonksiyonlarını ifa eyliyen diğer memurlar gelmekte ve bunların hepsi Devletin idarî makinesinin işletilmesinde kendilerine mahsus bir mevki işgal etmektedirler.

Yeni imparatorluk devrinde, Mısır, idari bakımdan, yine müteaddit Nom'lara ayrılmış bir halde bulunmaktadır. Fakat bu Nom'lar, bu devrin sonlarına doğru zuhur eyliyen durum istisna edilecek olursa, feodal bir mahiyet arz etmemektedirler. Mahalli aristokratların idarî hiç bir rolleri olmayıp, bunların tasarrufları altında bulunan malikânelerden, büyük arazi parçalarından hiç bir eser kalmamıştır. Mısır topraklarının tek bir sahibi vardır, o da kraldır. Hükümdarın müsaadesiyle bu topraklar üzerinde yaşayan, ziraatle meşgul olanlar, elde ettikleri mahsulün bir kısmını vergi diye krala vermekle mükelleftirler. Toprak mülkiyeti bakımından mahalli aristokratların durumlarında husule gelen bu değişiklik idarî sahada da kendi tesirini göstermiş; Nom'lar doğrudan doğruya hükümdarın tayin ve azleylediği valiler tarafından idare olunmuş (63); ve bu durum, kendi mevcudiyetini, Milâttan evvel on ikinci asrın başlangıcına kadar muhafaza edebilmiştir.

Yeni imparatorluk devri zarfında Nom'ların başlarında bulunan idarî organlar doğrudan doğruya hükümdar tarafından tâyin edilmekle beraber, idarî bakımdan, biraz evvel zikrettiğimiz vezirler, bu

(62) Bk. *Etienne Drioton et Jacques Vandier*, op. cit., s. 439-440.

(63) Bk. *Etienne Drioton et Jacques Vandier*, op. cit., s. 441.

idari organlarla hükümdar arasında mutavassıt bir uzuv rolünü oynamaktadırlar. Nom'ların başlarındaki valilerin tanzim eyledikleri raporlar vezirlere gönderilir (64); her Nom'a mahsus olup memurlardan müteşekkıl mahallî meclislerin verdikleri kararlara karşı da, ikinci derecede merci olarak, vezirlerin başkanlığı altındaki meclislere müracaat olunurdu (65).

2. Sümerlerde Devlet.

I — Milâttan üç bin sene evvel Basra körfezi havalsine gelip yerleşen Sümerler, burada, uzun müddet müstakil bir durumda kendi varlığını idame ettiren «Site» teşkilâtına müstenit bir siyasi eser meydana getirmişlerdir. Yalnız, bu siyasi eserin tahakkuku birdenbire vukua gelmiş te değildir. Sümerler, başlangıçta, muhtelif kabileler, boy veya soy esasına dayanan sosyal teşekküller halinde kendi varlıklarını idame ettirirlerken, sonraları, bunlardan her birinin Dicle ve Fırat nehirlerinin boylarında yerleşerek oralarda zamanla genişledikleri, basit küçük siyasi teşekküller halinde yaşadıkları görülmektedir. Bunlar, kendilerini yabancılara karşı koruyabilmek için, üzerlerinde yaşadıkları toprakları surlarla çevirmişler; üzerlerinde yerleştikleri mahallerin hâmişi olarak kabul ettikleri ilâhlar için mabetler vücuda getirmişler ve zamanla da gelişerek sayısı gittikçe artan bir Site teşkilâtı vücuda getirmişlerdir (1).

Tarhin aydınlanmaya başladığı zamanlardan itibaren, meselâ Ur, Adab, Uruk, Lagaş gibi isimler altında müteaddit sitelere bölünmüş bir halde yaşayan Sümerler (2), bu suretle, kendileri için, onların dini, içtimai, siyasi, iktisadi ihtiyaçlarının hepsini ihata eyliyen ve her biri muhtariyete sahip bir teşekkül olan site teşkilâtını meydana getirerek onun idamesine çalışmışlardır (3). Fakat, biraz sonra göreceğimiz gibi, Sümerlerin siyasi gelişmeleri site denilen merhalede de durmuş değildir. Onlar bu merhaleyi de aşmaya muvaffak olarak,

(64) Bk. *Etienne Drioton et Jacques Vandier*, op. cit., s. 440-441.

(65) Bk. *Yusuf Ziya Özer*, op. cit., s. 276-277.

(1) Sümer site'leri hakkında bakınız: *Alexandre Moret*, *Histoire de l'Orient*, c. I, Paris, 1936, s. 119; *Gustave Fougères*, *Les premières civilisations*, Paris, 1938, s. 79.

(2) H. C. Vels, Sümerlerin bu husustaki müessir rollerini şu sözlerle ifadeye çalışmaktadır: «...Belki de bütün dünyada ilk defa olarak fiilen hakiki siteler teşkil eyliyen insanlar, ihtimal, Sümerler ismini taşıyan millet olmuştur (Cihan Tarihinin umumî hatları, c. I, s. 134)».

(3) Bk. *Semseddin Günaltay*, *Yakın Şark*, Ankara, 1937, s. 354-355.

muhtelif tarihlerde, şehirler arasındaki birleşmeye dayanan daha geniş bir siyasi birlik, merkezi bir iktidar, bir Devlet, bir imparatorluk (4) vücuda getirmek ehliyetini göstermişlerdir.

II — Kuruluşu bilhassa dini esaslara istinat ettirilen Sümer sitelerinden her birinin kendine mahsus yeknasak bir siyasi teşkilâta, muhtelif siyasi ve idari organlara malik buldukları görülmektedir. Her şeyden evvel, tam bir muhtariyete malik olan şehirlerden her birinin başında, o site'de fiilen hâkim olan «Ensi» (5) veya «Patesi» (6) denilen bir şef, bir bey bulunmaktadır. Fakat, hâkim olan telâkkiye göre, site'lerin başlarında bulunan bu beyler (Patesi), hakikatte şehirlerin hükümdarı, kralı olarak karşılanmamışlardır (7). Site'nin hakiki hükümdarı olarak karşılanan, her şehrin kendi ilâhı, mabududur. Hâkim olan akideye göre, hâkimiyet, hakikatte, her şehrin, o mahal dahilinde her şeyin mutasarrıfı bulunduğu kabul edilen ve sitenin hâmisisi olarak karşılanan kendi mabudundadır. Her site'de, o şehrin mabuduna tahsis edilen ve site'lerin teşekküllerinde bilhassa mühim bir rol oynayan, şehrin en mühim müessesesi olarak karşılanan büyük bir mabet bulunmakta ve site mabudunun ailesiyle birlikte bu mabedde oturduğuna inanılmaktadır (8).

Mevcut bu teorik mülâhazaların yanında, site'de fiilen icrayı hükümet eden şahıs, biraz evvel de temas eylediğimiz «Ensi» veya «Patesi» denilen şeftir. Her sitede o mahallin ilâhı namına hareket eyleyen bu fiili reis, şehrin hakiki hükümdarı olarak mülâhaza edilen mabudun mümessili, vekili olarak karşılanmıştır (9). «Patesi», başında bulunduğu şehir mabudunun hizmetkârı (10), şehrin en büyük ruhani şahsiyeti, site mabedinin baş rahibidir. «Patesi» lerin menşei ilâhi olan salâhiyetleri çok geniştir. Ruhani ve cismani şef sıfatını haiz bulunan Patesi'ler, ruhani ve cismani salâhiyetlere malik olup halkla site'nin mabudu arasında mutavassıt bir organ rolünü de oynamaktadırlar.

(4) Bk. *Gustave Fougères*, op. cit., s. 84, 97 ve müt.

(5) Bk. *Benno Landsberger*, Sümerler, «Ankara üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi dergisi, sayı: 5, 1943, s. 91».

(6) Bk. *Gustave Fougères*, op. cit., s. 79.

(7) Bk. *Gustave Fougères*, op. cit., s. 79.

(8) Bk. *Semseddin Günaltay*, Yakın Şark, s. 358.

(9) Bk. *H. Namık Orkun*, Sümer sosyetesini, Türk Hukuk Tarihi, Ankara, 1936, s. 195; *Semseddin Günaltay*, Yakın Şark, s. 358; *Gustave Fougères*, op. cit., s. 79.

(10) Bk. *Alexandre Moret*, Histoire de l'Orient, c. I, s. 340-341.

III — Sümerlerin siyasi faaliyetleri yalnız site'nin dar kadrosuna inhisar ettirilmiş değildir. Şehirlerin yekdiğerine üstünlük arzusu, aralarında mübadelenin kolaylaştırılması, dış tehlikelere karşı müessir ve müşterek bir mukavemetin vücuda getirilmesi gibi çeşitli sebeplerin tesiri altında, Sümer şehirleri arasında daha geniş bir siyasi birliğin müteaddit defalar tahakkuk ettirildiği görülmektedir (11). Böylece, sitelerin tedafii ve iktisadi sebeplerin tesiri altında birleşmeleri veya şehirlerden birinin nüfuz sahasını genişletmeye muvafak olarak bazı sahaları kendi hâkimiyeti altına alması suretiyle daha geniş bir siyasi birliğin tahakkuk ettirilmesi halinde, mevcut siyasi teşkilâtın bünyesi de bu yeni duruma uygun bir mahiyet ihraz eylemekten geri kalmamıştır.

Her şeyden evvel, bu siyasi temerküzü kendi lehine olmak üzere tahakkuk ettiren Site'nin şefi diğer sitelerin şeflerine nazaran daha üstün bir mevki işgal ederek, âdeta vücuda getirilen birliğin, siteler arasında tahakkuk eden federasyonun genel şefi sıfatını iktisap etmiştir. Varlıklarını muhafaza eyliyen Patesi'lerin üstünde gelen bu merkezi kuvvet, bu şef, «Lugal» (kral - büyük insan) ismini taşımakta ve Patesi ünvanı da artık kısmî tabiiyeti ifade eyliyen bir titre mahiyetini almaktadır (12).

Yalnız siyasi birlik lehinde vukua gelen bu değişiklikler, hâkim olan siyasi telâkkilerde ve bilhassa teokratik temayüllerde bir tahavvül husule getirmemiştir. Mabet ve Devlet çok sıkı tarzda birbirine karışmış; mabet yine siyasi karakterini muhafaza eylemiş; Devlette yine ruhanî bir bünyenin hâkimiyeti temin olunmuştur. Mevcut esaslara göre, hakiki hükümdar yine sitelerin mabutlarıdır. «Patesi» ler gibi «Lugal» lar da hakiki hükümdar olarak karşılanan mabutların vekilleri, naipleridir. Onlar da Patesi'ler gibi ruhanî şef sıfatını haizdirler; bunlar da mabut namına hareket ederler; onlar da hem ruhanî ve hem cismanî vazifeler ifa ederler. Mabet yine Devletin en esaslı bir müessesesi, mabut yine memleketin en büyük ve mutlak hâkimi, kral mânasına gelen Lugal da onun mümessili, vekilidir. Yalnız, bütün bunlara rağmen, mabut ve kral hiç bir suretle birbiriyle karıştırılmamış, her ikisine de ayrı bir varlık tanınmış, krallar hiç bir şekilde insan üstü bir şahsiyet olarak mülâhaza edilmemişlerdir.

IV — Sümer şehirlerinde tatbik olunan hükümet şeklini otokratik ve teokratik bir monarşi diye vasıflandırabiliriz. Her şeyden evvel,

(11) Bk. *Gustave Fougères*, op. cit., s. 84, 97 ve müt.

(12) Bk. *Moret (A.)*, *Histoire de l'Orient*, c. I, s. 341; *Semseddin Günaltay*, *Yakın Şark*, s. 359.

mabet en yüksek bir müessese olarak karşılanmış, mabedi idare eden ruhanî zümreye önemli bir nüfuz temin edilmiş, siyasi şefler aynı zamanda ruhanî bir reis olarak mülâhaza olunmuşlardır (13). Gerek Patesi'ler ve gerekse Lugal'lar, her şeyi yapmağa kadir mabutların vekilleri sıfatıyla hareket etmekte idiler.

Keza, yine bu şehirlerde, site'nin mevcudiyeti, onun menfaatleri her şeye üstün kılınmıştır. Şehirlerin mahallî meclislerine iştirak edebilmek ancak muayyen bir zümre mensubinine, Amelu'lar denilen hür kimselere tanınmıştır (14). Nihayet, mevcut monarşi sisteminde irsi bir mahiyet te hâkim bulunmaktadır; iktidar mevkii babadan büyük evlâda, eğer mevcut değilse ölen kralın kardeşine geçerdi. İcrayı hükümet eyliyen hükümdarın karısı da Devlet işlerinin ifasına iştirak ederdi. Onun da, Devlet içinde, hükümdardan sonra gelen bir mevkii, kendine mahsus bir sarayı, bir mührü vardı (15).

Gerek Sümer şehirlerinde ve gerekse site kadrosunun genişlemesiyle vücuda gelen Devlet mekanizması içinde, Patesi ve Lugal'dan gayri diğer siyasi ve idari organlara da tesadüf edilmektedir. Sümerlerin bir Devlet halinde yaşadıkları sıralarda, hükümdar sarayına mensup olanlar, onun nazırları, memurları, valiler, krala vazifelerinin yapılmasında yardımda bulunurlardı (16). Keza, yine Devletin mevcut olduğu devirlerde, Sümerlerin idari teşkilâtına feodaliteyi andıran bir sistemin nüfuz eylediği, mevcut monarşinin feodal bir mahiyet arzettiği, büyük arazi sahibi olan şeflerin kendi toprakları içinde nizam ve asayişini teminle mükellef buldukları, bazı hallerde hükümet merkezinin bunların idari ve kazaî faaliyetlerine karışmak mecburiyetinde kaldıkları, hattâ timar ve zaamet usullerine dayanan birçok memurlukların irsi bir mahiyet aldıkları da görülmektedir. Fakat, bütün bunlar, Sümer devletinin otokratik, teokratik çehresinde, monarşik hükümet şeklinin siyasi bünyesinde, bir değişiklik husule getirebilmiş değildir. Devlet, kendi siyasi varlığını muhafaza edebildiği müddet zarfında, yine monarşik, otokratik, teokratik vasıflarını aynen idame ettirmeye muvaffak olmuştur.

(13) Bk. *Sadri Maksudi Arsal*, Beşeriyet tarihinde Devlet ve hukuk mefhumu ve müesseselerinin inkişafında Türk ırkının rolü «İkinci Türk tarih kongresi, İstanbul, 1943, s. 1083».

(14) Sümerlerin sosyal teşkilâtı hakkında bakınız: *H. Namık Orkun*, op. cit., s. 173-174.

(15) Bk. *Gustave Fougères*, op. cit., s. 88.

(16) Bk. *Şemseddin Günaltay*, Yakın Şark, s. 362.

3. Elamlılar'da Devlet.

I — Bir taraftan Mezopotamya havalisinin cenup taraflarında yaşayan Sümer'lerle ve diğer taraftan daha şarktaki Pers'lerle komşu bulunan ve Karum ırmağı havzasında yaşayan Elamlılar, yerleştikleri bu bölgede, Milâttan evvel üç bin senelerinde, müstakil küçük sítelere bölünmüş bir halde bulunuyorlardı. Bu şehirlerden her biri, hem ruhanî ve hem cismanî salâhiyetlere malik bir şef tarafından idare edilmekte ve bu şef, aynı zamanda mensup bulunduğu şehir mabudunun vekili, naibi, sıfatını taşımaktadır (1).

Daha sonraları, Elamlılar'ın şehirden daha geniş bir siyasî teşekkül, müttehît bir Devlet meydana getirdikleri ve bu Devletin, birçok defalar muhtelif yabancı devletlerin hâkimiyeti altına girdikten sonra (2), Milâttan evvel sekizinci asıra kadar kendi mevcudiyetini muhafaza edebildiği görülmektedir (3). Netekim, bu müteaddit sítelerden en önemlisi olan Sus şehri, kendisine temin eylediği nüfuz ve kuvvetten, oynadığı mühim rollerden istifade ederek, Elamlılar tarafından kurulan diğer sítelerin hepsini kendi hâkimiyeti altına almağa muvaffak olmuş ve merkezi Sus olmak üzere, federal bir Elam devleti meydana getirmiş (4) ve bu şehrin şefi de vücuda getirilen bu yeni Devletin hükümdarı olmuştur.

II — Elam devletinde hâkim olan siyasî sistem, otokratik, teokratik ve irsen intikal eyliyen bir monarşi rejimidir. Devletin başında bulunan hükümdar, menşelerini ilâhî esaslarda bulan hem ruhanî ve hem de cismanî salâhiyetlere malik; hem dünyevî ve hem de ruhanî şef sıfatını haiz bulunmaktadır. Federasyona dahil şehirlerin başlarındaki şefler kendi varlıklarını muhafaza edebilmişlerse de, bunlar için artık bir istiklâl bahis mevzuu olamamaktadır. Âdeta feodaliteyi andıran bir durum teessüs etmiş; Elam devletinin başında bulunan hükümdarla şehirlerin başlarında bulunan şefler arasında metbu ve tâbîlik münasebetleri vücuda gelmiş ve bundan dolayı da, Sus hükümdarını kendilerine metbu tanıyan diğer sítelerin şeflerine de «Ba-

(1) Bk. *Tarih*, T. T. T. Cemiyeti, 1932, c. I; s. 89.

(2) M. E. 2725 de Akadların, M. E. 2332 de Sincar krallığının, M. E. 2003-1961 seneleri arasında Babil devletinin, M. E. 1130 tarihlerine doğru tekrar Babil devletinin, M. E. 722 den sonra Asûr devletinin hâkimiyeti altına girmiştir.

(3) Bk. *Gustave Fougères, Les premières civilisations*, Paris, 1938, s. 265.

(4) Bk. *Şemseddin Günaltay, Yakın Şark*, s. 154.

kan» (nazır - yüksek komiser) mânasına gelmek üzere «Sukkal» veya «Sukkalmah» namı verilmiştir (5).

Fakat, Sus şehri bu metbuluk vasfını daimi olarak muhafaza edebilmiş te değildir. Bu vasfın, yâni krallığın, bazan diğer şehirlere geçtiği ve bu takdirde Sus şehrinin tâbi bir site halini aldığı ve bu takdirde bu sitenin şefine de «Sukkal» denildiği vakidir (6).

4. Asûrlular'da Devlet.

I — Milâttan evvel üç bin senelerine doğru orta Asyadan bugünkü Musul havalisine gelip yerleşen Subarilerin (1) bu bölgede kurdukları muhtelif küçük sitelerden Dicle nehrinin sağ sahili üzerindeki «Asûr» şehri, daha sonraları kuvvetlenerek etrafındaki tâli toplulukları kendi hâkimiyeti altına almaya muvaffak olmuş ve netice itibariyle de bu havalide daha geniş bir siyasi teşekkülün teessüsünü mümkün kılmıştır.

Yalnız, vücuda gelen bu siyasi teşekkülü «Devlet» kelimesile ifadeye de imkân yoktur. Her ne kadar bu siyasi teşekkülde hükümet şekli olarak monarşinin mevcudiyeti görülmekte ise de, bu vaziyet, netice itibariyle, yine sitenin dar kadrosuna inhisar etmekte, ve bu şehrin Sümer - Akad hükümdarlarını kendilerine metbu tanıyan şefleri de «kral» yerine «Patesi» ünvanını taşımakta idiler. Bundan dolayı, bir Asûr devletinden ziyade, ortada bir Asûr beyliği, bir Pateslik mevcuttur demek daha doğru olur.

Bu ufak beylik, ancak milâttan evvel on üçüncü asır başlangıcında hükümdar Salmanasar I (M. E. 1290-1260) ile Tukultininurta I (M. E. 1260-1240) (2) in gayretleri ve bilhassa daha sonraları Tiglatpalsar I (M.E. 1115-1100) in teşebbüsleri sayesinde, Milâttan evvel 609 senesine kadar kendi varlığını muhafaza edebilen (3) bir Devlet, bir imparatorluk halini almıştır (4).

II — Asûrluların henüz daha beylik, prenslik halinde yaşadıkları devirde, bu beyliğin başında, biraz evvel de işaret ettiğimiz gibi, «Pa-

(5) Bk. *Semseddin Günaltay*, *Yakın Şark*, s. 172.

(6) Bk. *Louis Delaporte*, *Les peuples de l'Orient méditerranéen*, Paris, 1938, s. 112.

(1) Bk. *Moret (A.)*, *Histoire Ancienne*, c. I, Paris, 1936, s. 315.

(2) Bu rakamlar muhtelif eserlere göre değişmektedir.

(3) Bk. *Louis Delaporte*, *Les peuples de l'Orient méditerranéen*, Paris, 1938, s. 263. *Moret (A.)*, op. cit., c. II, s. 714 ve müt.

(4) Bk. *Gustave Fougères*, *Les premières civilisations* Paris, 1938; s. 272 ve müt.; *Moret (A.)*, op. cit., c. II, s. 672 ve müt.

tesi» ünvanını taşıyan bir şefin mevcudiyeti görülmektedir. Tatbık olunan hükümet şekli mutlak ve teokratik bir durum arz etmektedir. Bu beyliğin, hem ruhanî ve hem cismanî salâhiyetleri haiz bulunan «Patesi» lerinin (5), Asûr mabudunun vekilli oldukları ve bunların Asûr mabudu namına hareket eyledikleri kabul edilmektedir (6). Bundan dolayı, Patesi'lerin, prenslerin, şahıslarına ruhanî bir mahiyet izafe olunmuş ve hattâ bunun neticesi olarak, başlangıçta, bunlara, başrahip, kâhin mânasına gelmek üzere «Şangu» ismi verilmiştir (7).

Asûr devleti tahakkuk ettikten sonra da, mevcut hükümet şeklinin otokratik ve teokratik karakterinde bir değişiklik husule gelmemiştir. Her şeyden evvel, hakiki hükümranlık yine Asûr mabudundadır. Bu mabut Asûr devletinin bizzat kendisi, Devletin hakiki ve mutlak hâkimi olarak mülâhaza edilmiştir. İktidar ve salâhiyetlerin hepsi onda temerküz ettirilmiştir.

Fakat, bu hakiki ve mutlak hâkimin yanında, Devletin fiilen hükümran olan şahsiyeti hükümdardır. Asûr kralı, Asûr mabudunun mümessili sıfatıyla icrayı hükümet eylemekte ve yalnız ona karşı hesap vermekle mükellef bulunmaktadır. Hükümdarın, «Prenslerin kralı», «senyörlerin senyörü», «kralların kralı» gibi çeşitli isimler aldığı görülmektedir (8). Hem ruhanî ve hem cismanî salâhiyetlere malik bulunan kralın, adaleti tevzi, fertlerin haklarını tâyin, kuvvetlilerin zayıflara tahakkümüne muhalefet, dinî merasim ve âyinlere riyaset gibi muhtelif vazifeleri vardır. Keza, Asûr devletinin hudutları içinde yer alan eyaletler de, doğrudan doğruya hükümdar tarafından mansup valiler tarafından idare edilmekte ve bunlar yalnız krala karşı mesul bulunmaktadırlar. Kısaca, bürokratik bir teşkilâta da mazhar kılınan (9) Devletin idaresi tamamen hükümdarın şahsında temerküz ettirilmiş bulunmaktadır.

Yalnız, hükümdarın yanında, kendisinin annesi, karısı ve ölümlünden sonra yerine geçecek oğlu da Devlet mekanizması içinde bir yer işgal etmektedirler. Bunlardan veliahdın aynen hükümdar gibi askerî ve mülkî daireleri, kendisine yardım eden memurları var-

(5) Bk. *Louis Delaporte*, *Les peuples de l'Orient méditerranéen*, s. 208.

(6) Bk. *Louis Delaporte*, *La mesopotamie, les civilisations babylonienne et assyrienne*, Paris, 1923, s. 297.

(7) Bk. *Şemseddin Günaltay*, *Yakın Şark*, s. 549-556.

(8) Bk. *Louis Delaporte*, *Les peuples de l'Orient*, s. 209.

(9) Bk. *Louis Delaporte*, *Les peuples de l'Orient méditerranéen*, s. 209, 271 ve müt.; *Louis Delaporte*, *La mésopotamie*, s. 297-298.

di. Fakat, bütün bunlara rağmen, hükümdar, yine Devletin başında gelen bir mevkie malikti.

5. Bâbil Devleti.

I — Mezopotamya havalisinde sakin muhtelif kavimlerden biri olan Amurular, başlarında bulunan Sumu - Abum'un (M. E. 2225-2212) (1) teşebbüsüyle, Milâttan evvel 2225 tarihinde (2), Bâbil şehriyle civarına münhasır olmak üzere, bir site, bir beylik, idaresi kurmuşlar ve Sumulelum'un (M. E. 2211-2176) beyliği zamanında da, bu teşekkülü, bilhassa siyasi, idari ve iktisadi cephelerden kuvvetlendirmişlerdir (3).

Milâttan evvel yirminci asra kadar siyasi temerküz ve birlik bakımından bu mahdut karakterini muhafaza eyliyen Bâbil, daha sonraları, civar siteleri merkezi bir Devlet etrafında toplamağa, bu devleti büyütmeğe, onun nüfuzunu Lagaş'tan Eridu'ya ve Pers körfezinden Asûr ve Ninova şehirlerine kadar tevsie muvaffak olan Amur hanedanının altıncı hükümdarı Hamurabi'nin (M. E. 2123-2081) (4) teşebbüsleriyle, beylik vaziyetinden kurtularak Milâttan evvel 1806 tarihinde kadar varlığını muhafaza edebilen (5) mütemerkiz bir Devlet, merkezi Bâbil şehri olan kuvvetli bir imparatorluk haline münkalip olmuş (6) ve Hamurabi'nin mütemerkiz bir devlet lehindeki bu teşebbüslerine oğlu Samsu-iluna (M. E. 2080-2043) zamanında da devam edlimiştir (7). Daha sonraları, Milâttan evvel 626 da (?) tekrar ihya edilen bu Devlet (8), bu sefer de kendi varlığını ancak Milâttan evvel 539 tarihine (?) kadar muhafaza edebilmiştir (9).

(1) Bk. *Louis Delaporte*, *La mésopotamie, Les civilisations babyloni-
enne et assyrienne*, Paris, 1923, s. 39.

(2) Bu rakamlar eserlere göre değişmektedir.

(3) Bk. *Louis Delaporte*, *Les peuples de l'Orient méditerranéen*, Paris, 1938, s. 110-111; *Louis Delaporte*, *La mésopotamie*, s. 40-41; *Gustave Fougères*, *Les premières civilisations*, Paris, 1938, s. 102-103; *Semseddin Günaltay*, *Yakın Şark*, s. 511-512.

(4) Bk. *Gustave Fougères*, *Les premières civilisation*, s. 103.

(5) Bk. *Alexandre Moret*, *Histoire de l'Orient*, Paris, 1936, c. I, s. 422 ve müt.; *Louis Delaporte*, *Les peuples de l'Orient méditerranéen*, s. 142.

(6) Bk. *Alexandre Moret*, *Histoire de l'Orient*, c. I, s. 390; *Louis Delaporte*, *La mésopotamie*, s. 42.

(7) Bk. *Louis Delaporte*, *La mésopotamie*, s. 45.

(8) Bk. *Louis Delaporte*, *Les peuples de l'Orient méditerranéen*, s. 278 ve müt.

(9) Bk. *Gustave Fougères*, *op. cit.*, s. 419 ve müt.

II — Bâbilde hâkim olan siyasi sistemleri, biri Hamurabi'den evvel ve diğeri onun zamanında ve ondan sonra olmak üzere iki safhada incelemek lâzımdır. Hamurabi'den evvelki devirlerde, Bâbilde, teokratik bir mahiyet arzeyliyen site rejim ve telâkkisi hâkim bulunmakta idi. Civar şehirlerde olduğu gibi, Bâbil'in de kendine mahsus bir mabet ve mabudu mevcuttu. Bu mabut site'nin hakiki hâkimi olarak karşılanmıştır. Fakat şehirde fiilen hükümran olan, o şehirde icrayı hükümet eyliyen, hem ruhanî ve hem cismanî salâhiyetleri haiz bulunan site şefi, «Patesi» dir. Bu şef mensup bulunduğu şehir mabudunun mümessili sıfatını haiz olup, onun namına siteyi idare, onun namına hareket ederdi ve bundan dolayı kendisinde, aynı zamanda, şehrin en büyük ruhanî şahsiyeti sıfatı da mevcuttu.

Hamurabi'nin zamanında ve kendisinden sonra, Bâbilde, site telâkkisinden daha geniş bir Devlet telâkkisinin, daha geniş ve daha mütemerkiz bir siyasi sistemin mevcudiyetine tesadüf edilmektedir. Bâbil, civar şehirleri kendi hâkimiyeti altına sokarak mütemerkiz bir devlet halini almış, âmmeyi ilgilendiren işler merkezileştirilmiş, ve bu keyfiyet hem ruhanî ve hem cismanî sahalarda kendi tesirlerini göstermiştir. Her şeyden evvel, dinî birliğin siyasi birlik üzerindeki müsbet tesirini nazarı itibara alan Hamurabi'nin müsmir teşebbüsleriyle, Bâbil'in hâkimiyeti altına giren muhtelif şehirlerin ilâhları, Bâbil site'sinin baş mabudu olan Marduk lehine kendi varlıklarını (10) ve saniyen şehirlerin başlarında bulunan mahalli prensler, Patesi'ler de Bâbil hükümdarı lehine kendi siyasi nüfuzlarını kaybetmişlerdir (11). Merkezi bir idarenin, mütemerkiz bir devletin tahakkuku cihetine gidilmiş ve bu keyfiyet müşterek ve yeknasak bir hukuk sisteminin ihdasiyle de takviye edilmek istenmiştir (12).

III — Bâbil devletinin konumuz bakımından karakteristik vasıfları hakkındaki incelemelerimizin tam olabilmesi için, Bâbil hükümdarı Hamurabi'nin vücuda getirdiği kanun mecellesinin bizi ilgilendiren tarafları ve Bâbil'in içtîmaî ve siyasi durumu hakkında bizleri aydınlatan bu Mecellenin âmme hukuku bakımından yaptığı yenilikler üzerinde kısaca durmak lâzımdır (13).

(10) Bk. *Alexandre Moret*, *Histoire de l'Orient*, c. I, s. 406 ve müt.; *Louis Delaporte*, *La mésopotamie*, s. 44, 156 ve müt.

(11) Bk. *Louis Delaporte*, *Les peuples de l'Orient méditerranéen*, s. 130-131.

(12) Bk. *Louis Delaporte*, *La mésopotamie*, s. 43 ve müt.

(13) Hamurabi M. E. 2123 de (?) iktidar mevkiini işgal eder etmez, vücuda getirdiği Devleti bir hukuki nizam ile de techiz etmek istemiştir.

Hamurabi'nin kanun Mecellesi, Bâbil devletinin karakteristik vasıfları bakımından bizleri muhtelif cephelerden aydınlatmaktadır. Evvelâ Bâbil'in, kabile teşkilâtı içinde yaşadktan sonra bu durumdan kurtulup başta bir hükümdar olmak üzere birlik ve tamamiyetini kazanan bir devlete münkalip olduğunu ve Bâbil'de bu tarzda gelişen bir siyasî varlığın mevcudiyetini öğrenmekteyiz. Yine aynı kanundan, Bâbil Devletinin teokratik bünyesini öğrenmek te mümkün bulunmaktadır. Devletin başındaki hükümdarın şahsında ruhanî bir mahiyet mevcut bulunmakta ve Hamurabi'nin, kendisini bazan mabut Sin'in, bazan da Amuru'ların takdis eyledikleri Dagan'ın oğlu olarak göstermesi, cemiyet içinde hak ve adaleti hâkim kılmak vazifesiyle kanun yapmak salâhiyetlerini ilâhî esaslara istinat ettirmesi (14), halkı idare etmek, memlekete adalet tattırmak vazifesinin Bâbil'in baş ilâhı Marduk tarafından kendisine verildiğini söylemesi de bunun bir delilidir. Hâkim olan esaslara göre, hükümdar, Marduk tarafından seçilmekte; Bâbil ilâhının mümessili sıfatını haiz bulunmakta; onun arzu ve direktifleri dahilinde hareket etmektedir. «Bâbil güneşi» ünvanını taşıyan hükümdar, hattâ bir ilâh mertebesine kadar yükseltilmiş; Marduk üzerine yapılan yeminler gibi hükümdarın ismi üzerine yapılan yeminlerin dinî bir önemi haiz buldukları kabul edilmiştir (15).

Keza, aynı kanun, Bâbil'de mevcut hükümet sisteminin Monarşi diye vasıflandırılmasını mümkün kılmakta ve bu monarşiyi temsil ey-

Bunun için, eski örf ve âdetlerden, Sümerlerin yazılı kanunlarından, onların idarî esaslarından, Ur hanedanına mensup *Şulgi* (Shulgi) tarafından yazdırılan kanundan istifade ederek bir hukukî külliyat vücuda getirmiş ve bunu bir taş sütun üzerine çivi yazısıyla yazdırtmıştır. Hamurabi'nin kanun mecellesini ihtiva eyliyen ve halen Luvr müzesinde saklı bulunan bu taş sütun, 1901 ve 1902 seneleri arasında *I. de Morgan*'ın başkanlığı altındaki bir Fransız heyeti tarafından Sus şehrinde yapılan araştırmalar sırasında üç parça olarak meydana çıkarılmıştır. Kanunun metni muhtelif lisanslara tercüme edildiği gibi dilimize de İstanbul Darülfünunu müderrislerinden *Avram Galanti* tarafından çevrilerek 1925 de tabolunmuştur.

İlmî bir sistem dahilinde tedvin edilmemiş olmasına rağmen, vazih bir tasnife malik olan kanun mecellesi, esas itibariyle, başlangıç, metin ve hâtime olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Metin kısmı daha ziyade hususî hukukla ceza hukukunu ilgilendiren hükümleri ihtiva etmekte olup, iki yüz seksen iki maddeden ibaret bulunmaktadır. Konumuz itibariyle kanun mecellesinin bizi ilgilendiren kısımları başlangıç ve hâtimesidir.

(14) Bk. *Avram Galanti*, Hamurabi kanunu, İstanbul, 1925, s. 11.

(15) Bk. *Alexandre Moret*, Histoire de l'Orient, c. I, s. 407 ve müt.; *Louis Delaporte*, Les peuples de l'Orient méditerranéen, s. 131.

liyen hükümdarın salâhiyetlerinin kuvvet ve şümulü hakkında bizlere açık bir fikir vermektedir. Netekim, Hamurabi, kanun mecellesinin başlangıcında, kendisini yüksek bir emir ve kuvvetli bir hükümdar olarak tavsif eylemiş; şahsı hakkında hükümdarı kâmil, krallığın ebedi varisi, kudretli, cihanı itaat altına alan hükümdar gibi kelimeler kullanmış; sözlerinin önemi olduğundan bahsederek kuvvetinin dengi olmadığını itiraftan çekinmemiş; şahsını, adaletin hükümdarı diye vasıflandırarak fiil ve hareketlerinin emsalsizliğini ileri sürmüş (16) ve adaletin hükümdarı olarak tasvirini kanun mecellesini ihtiva eyliyen kitabenin önüne koyduğunu söylemiştir.

Yine aynı kanun, bizleri, hükümet merkezinde siyasi birliğin muhafazasını mümkün kılmak ve memleketi refahın en yüksek seviyesine erdirmek gayesiyle kuvvetli bir iktidarın mevcudiyetine rağmen, Bâbil devletinin feodal bünyesi hakkında da aydınlatmakta; bizlere, Bâbil devletinde feodal bir bünyenin, timar ve zaamet esaslarına dayanan ve hattâ bazı hallerde irsî bir mahiyet alan askeri ve mülki bir bürokratik teşkilâtın mevcudiyetini göstermektedir. Kanun bir taraftan memurların kendilerine tahmil edilen vazifeleri hüsnü suretle ifasından bahseylemekte ve diğer taraftan da, bu ifayı mümkün kılmak gayesiyle, onlara geniş haklar tanımaktadır. Devlet mekanizması içinde yer alan bu idari organlardan her biri bir timar sahibi olup, kendilerinin ölümlerinde, bu timar babalarına halef olabilmek liyakatini isbat etmiş olan oğullarına intikal eylemekte, ve bunların yaş itibariyle küçük olmaları halinde de, kendilerine, o timardan yalnız bir intifa hakkı bahşolunmaktadır (17).

Hamurabi kanunu, Bâbil devletinin bu muhtelif vasıflarının yanında bir noktayı daha aydınlatmaktadır; o da, zayıfların kuvvetlilere karşı himayesi, yetim ve dulların hak dairesinde idare olunmaları, fertlerin haklarını sıyanet, topluluk içinde hak ve adaletin hâkimiyeti, halkın refah ve saadetinin temini gibi prensiplere verilmiş olan önemdir ve bizzat kanun mecellesi de, kendi varlığını, bu prensiplerin tahakkuku gayesine borçlu bulunmaktadır. Dünyada adaleti tevzi vazifesinin kendisine verildiğini, bu vazifenin yapılmasına büyük bir önem atfeylediğini, insanlara sevgili bir baba gibi muamele ettiğini, milleti için hiç bir ihmalde bulunmuyarak çalıştığını, yorgunluklara mukavemet gösterdiğini, milletini sulha kavuşturduğunu, halk arasında korkuyu izale ve emniyeti tesis ettiğini, vücuda getir-

(16) Bk. *Avram Galanti*, op. cit., s. 65.

(17) Bk. *Avram Galanti*, op. cit., s. 88.

diği hukuki eserin memlekete hakka uygun ve iyi bir hükümet temin eylediğini (18) müdafaa eden Hamurabi, kendisinden sonra gelecek hükümdarlara da bir direktif mahiyetinde olmak üzere, Bâbil'de icrayı hükümet edecek her hükümdarın, kitabeye yazdığı adalet sözlerini okumasını, memleketin tanzim eylediği hukukunu ve kararlaştırdığı mukarreratını değiştirmemesini, kabartma taşı yerinden kaldırmamasını (19) tavsiye etmiştir (20).

6. Etiler'de Devlet.

Küçük asyanın oldukça geniş bir sahasına hâkim olarak, orada merkezi bugünkü «Boğazköy» dediğimiz yer olmak üzere, bir Devlet vücuda getirmeye muvaffak olan Etiler, daha sonraları, bu siyasi teşekkülü, Milâttan evvel on dokuzuncu asrın başlangıcından itibaren, daha geniş bir sahaya şamîl bir imparatorluk haline de sokarak bu kıt'ada yaşayan Türk kabilelerinin hepsini idarelerine tâbi kılmıştır (1).

Milâttan evvel on dokuz ve on ikinci asırlar arasında tarihi bilgilerin verdikleri malûmata göre, meydana gelen bu devletin bünyesinde monarşik bir karakterin mevcudiyeti müşahede edilmektedir. Devletin başında, menşei ilâhî olan geniş salâhiyetlere malik ve «Tabarna» (büyük kral) ünvanını taşıyan bir hükümdar bulunmaktadır (2). Mevcut monarşi sisteminin, biraz sonra göreceğimiz gibi, irsen intikal esasına dayatılmış olmasına rağmen, Devletin başına geçen bu «büyük kral» ın, icrayı hükümete başlamadan evvel, aynı zamanda, «Panku» denilen «zadegân meclisi» nin kabulüne mazhar olması ve bu meclise karşı yeminle teyid edilen bazı taahhütlerde bulunması lüzumlu görülmüştür.

Etiler'de iktidar mevkîinin intikali hususunda zuhuru muhtemel

(18) Bk. *Avram Galanti*, op. cit., s. 64.

(19) Bk. *Avram Galanti*, op. cit., s. 65.

(20) İcroyı hükümet edecek hükümdar, «eğer kıyaseti varsa ve memleketini idare edebilirse, kitabeme yazmış olduğum sözleri dinlemeli, rehberliği için tanzim ettiğim memleketin hukukunu, kararlaştırdığım mukarreratı, ona bu kitabe göstermeli ve kara başlıları iyi idare etmeli, hukukunu tanzim etmeli, mukarreratını kararlaştırmalı, memleketinde fenalık ve habaseti defetmeli, halkın refahının ihzarına tevessül etmeli» dir (Bk. *Avram Galanti*, op. cit., s. 65).

(1) Bk. *Alexandre Moret*, *Histoire de l'Orient*, Paris, 1936, c. I, s. 424 ve müt.

(2) Bk. *Louis Delaoppte*, *Les peuples de l'Orient méditerranéen*, Paris, 1938, s. 196.

ihtilâfları önliyelemek için, muayyen bazı esasların tesbit olunduğunu da müşahede etmekteyiz. «Büyük kral», ölümünden sonra her türlü kargaşalıkları önlemek ve makamının oğlu tarafından işgal edilmesini temin eylemek için, henüz hayatta iken oğlunu veliaht tayin eder ve onun «Panku» denilen zadeğân meclisi tarafından kabulünü mümkün kılar ve hattâ bu hususta daha ileri giderek veliahdı da Devlet işlerinin görülmesine iştirak ettirirdi (3).

Etiler'in tahakkukunu mümkün kıldıkları monarşik sistenide otokratik ve teokratik bir bünye de hâkim bulunmaktadır. Kanun yapma, hukukî ihtilâfları halletme salâhiyetleriyle askeri iktidar hükümdarın şahsında toplanmıştır. Büyük kralın emirleri mutlak olup onun isteklerine karşı gelen ailesi ve eviyle birlikte mahvedilirdi. Devletin en üstün kaza organı olan «büyük kral», yalnız cismanî salâhiyetlere değil, aynı zamanda ruhanî salâhiyetlere de malik bulunmaktadır. Halkla mabut arasında bir mutavassıt rolünü oynayan «büyük kral» a «Güneşim» diye hitap edilmektedir (4). En yüksek ruhanî şef sıfatını haiz bulunan «büyük kral», öldükten sonra bir ilâh gibi tazim ve tebell olunur ve hakkında dinî âyinler tertip edilirdi.

Eti devletinin mümeyyiz vasıflarından biri de, bu siyasi teşekkülün bünyesinde feodal (5) ve federatif bir karakterin hâkim olmasıdır. Küçük Asyadaki Türk kabileleri her ne kadar Etilerin idaresi altında ve bunlardan bazıları merkezi iktidar tarafından tayin olunan ve büyük kralı temsil eyliyen idari organlar tarafından idare edilmekte iseler de, bunlardan birçokları ayrı ayrı beylikler halinde kendi siyasi varlıklarını yine muhafazaya muvaffak olmuşlardır. Bundan dolayı, Devletin başında bulunan «büyük kral» dan sonra, tâli toplulukların başlarında bulunan diğer beyler, «küçük krallar» da, Devlet teşkilâtında bir yer işgal etmekte idiler. Yalnız, bu «küçük krallar» ın, hükümranlık haklarıyla ilgili bir salâhiyete de malik bulunmadıklarına işaret etmek lâzımdır.

Feodal bir mahiyet arzeden Eti devletinde metbû büyük kralla tâbi küçük kral ve beyler arasındaki bu metbu ve tâbilik münasebetleri, her birine teveccüh eden vazife ve mükellefiyetler, yazılı anlaşma ve vesikalarla tesbit olunmuştur (6). Bu vesikalarda metbu büyük kral, tâbi küçük kral ve beylere, kendi topraklarının tamamıyeti

(3) Bk. *Louis Delaporte, Les peuples de l'Orient méditerranéen, s. 197.*

(4) Bk. *Louis Delaporte, Les peuples de l'Orient méditerranéen s. 196.*

(5) Bk. *Louis Delaporte, Les peuples de l'Orient méditerranéen, s. 196.*

(6) Bk. *Louis Delaporte, Les peuples de l'Orient méditerranéen, s. 197.*

mülkiyesi ve onların meşru varislerinin hukuku hakkında teminat verirdi. Bu yazılı vesikalarda, keza, vazife ve mükellefiyetleri metbu büyük kral tarafından tesbit olunan tâbi küçük kral ve beyler, kendilerine tahmil olunan vazife ve mükellefiyetleri kayıtsız şartsız kabul ve ifa edeceklerini yeminle de teyit ederlerdi. Bu yazılı vesikaların muhtevi buldukları mükellefiyetlerin icaplarına uyularak, tâbi küçük kral ve beyler metbu büyük krala senevî bir vergi verirler, ona icabında askerî yardımda bulunurlar, kendisine tam bir sadakat gösterirlerdi.

7. İbranilerde Devlet.

I - Yakın Şarkın bizleri ilgilendiren kavimlerinden biri de İbraniler (1) dir. Bunların gerek meydana getirdikleri müesseseler, gerek bu müesseselerin vücuda gelmesinde ve gelişmesinde âmîl olan dinî esaslar, gerekse bu dinî esaslardan sızan fikir ve prensipler, yalnız İbraniler için değil, daha sonraki devirlerin Devletle ilgili görüşleri bakımından da büyük bir önem arz etmektedirler. Orta ve yeni zamanların birçok filozofları, İbranilerin siyasi faaliyetini de ihata eyliyen bu dinî esaslardan fazlasiyle mülhem olmuşlar ve bu esaslara dayanarak birçok teoriler meydana getirmişlerdir. Bundan dolayı, İbranilerin konumuzla ilgili olan tarafları bizim için bilhassa büyük bir önemi haiz bulunmaktadırlar.

İbranilerde Devletin teessüs ve gelişimini, hâkim olan fikir ve prensipleri izah edebilmek için, bu hususta her birinin kendine mahsus karakteristik vasıfları olan muhtelif merhaleleri nazarı dikkate almak ve bu merhalelerden her birinin Devletle ilgili cephelerini tebarüz ettirmek lâzımdır. Bu bakımdan başlıca üç devrin mevcudiyetinden bahsedebiliriz ve bunlar da, sırasıyla, peygamberler devri, Cümhuriyet veya Beni İsrail hâkimleri devri ve nihayet Beni İsrail kralları devridir. Bu merhalelerden her birinin siyasi bünyesini ve Devletle ilgili mümeyyiz vasıflarını sırasıyla izaha çalışalım.

II - a) Bu muhtelif merhalelerden ilkinin teşkil eyliyen peygamberler devrinin başlangıcını tâyin güçtür. Yalnız bu hususta bilinen bir şey varsa, o da ilk İbrani peygamberi «İbrahim» in Milâttan evvel yirmi birinci (2) asırda yaşamış olmasıdır (3). Uzun zaman Mezopo-

(1) İbrani kelimesinin menşei hakkında bakınız: *Léon Carre, L'ancien Orient, Paris, 1875, c. III, s. 14.*

(2) Bk. *Léon Carre, op. cit., c. III, s. 10.*

(3) İbrahim'in hayatı ve onun devrinde İbranilerin vaziyeti hakkın-

tamyadan Palestin ve Mısıra uzanan çöllerde kabileler halinde göçebe bir hayat süren ve siyasi birlikten mahrum bulunan İbraniler, İbrahim'in idaresi altında Palestin'e gelip yerleştikten sonra da bu dağınık vaziyetlerini muhafaza etmişlerdir.

Palestin'de «İsrail Oğulları» (Beni İsrail) (4) namını alan İbraniler, sonraları aşağı Mısıra giderek (muhtemel olarak Milâttan evvel 1680) orada yerleşmeye muvaffak olmuşlar ve fakat, bilâhara, Milâttan evvel bin dörtyüz tarihlerinden sonra, başlarında Yahova'nın ilhamlarıyla hareket eyliyen Peygamber Musâ olduğu halde (5), buradan da ayrılmak zorunda kalmışlardır.

b) Bu devrin konumuz bakımından hususiyetlerini tebarüz ettirebilmek için, keyfiyeti Musâ'nın peygamberliğinden evvel ve sonra olmak üzere iki safhada mütalâa etmek lâzımdır. Musâ'dan evvelki devirlerde, İbranilerin bazı küçük köyler vücuda getirebilmiş olmalarına rağmen, göçebelikten kurtulamadıklarını ve aralarında bir siyasi birliğin tahakkuk edemediğini görmekteyiz. Tanrının ilhamlarıyla hareket eyliyen peygamberlerin mutlak bir otoriteden mahrum buldukları ve keza fertler arasında hak ve vazife bakımından bir müsavataın mevcudiyeti müşahede edilmektedir.

Musa'nın peygamberliğiyle birlikte, İbranilerin yeni bir durumla karşılaştıklarını görüyoruz. O da, bir taraftan Turu Sinâ'da Musâ'ya nâzil olan ruhanî esaslarla birlikte, Cenabı Hakkın vahdaniyeti prensipinden hareket eyliyen bir dinî birliğin, bir millî dinin, İbraniler arasında teessüsü ve diğer taraftan da Beni İsrail kabileleri arasında, bu dinî vahdetle müvazi olarak, bir siyasi birliğin meydana gelmiş olmasıdır. Kanun yapma, hukuki ihtilâfları halletme, idari ve askerî işleri görme bakımından muhtelif salâhiyetlere malik olan Musa, bu geniş salâhiyetlerinin yanında büyük bir önem arzeden dinî nüfuzuna da dayanarak, tahakkukunu mümkün kıldığı bu siyasi birliği kuvvetlendirmeye çalışmıştır.

c) Peygamberler devrinin âmme hukuku cephesinden dikkate

da bakınız: *Alexandre Moret*, *Histoire de l'Orient*, Paris, 1936, c. II, s. 631 ve müt.

(4) İsrail kelimesi, o sırada İbranilerin başında bulunan peygamber Yakub'un lakabıdır (Bk. *Léon Carre*, *L'ancien Orient*, c. III, s. 14; *Alexandre Moret*, *Histoire de l'Orient*, c. II, s. 633) ve bundan dolayı da, badema, İbranilere, bu lakaba izafeten *İsrail oğulları* denmiştir (Bk. *Ahmet Cevdet*, *Kıssası Enbiyâ*, İstanbul, 1308, s. 11).

(5) Bk. *Léon Carre*, op. cit., c. III, s. 37.

değer taraflarından biri, Tevrât'ın (6), bu devir zarfında, halk ile Yahova (7) arasında vaki olan bir anlaşmadan bahseylemesidir. İlk olarak Milâttan evvel yirmi birinci asırda Peygamber İbrahim'in tavassutiyle vukubulan (8) ve fakat muvaffakiyetle neticelenmiyen bu anlaşma, daha sonraları Peygamber Musâ'nın tavassutiyle yenilenmiş ve İbraniler tarafından da tasvip edilmiştir.

Filhakika, Yahova tarafından Turu Sinâ'ya dâvet edilen Musâ'ya, orada, İbraniler Tanrının arzularına boyun eğdikleri takdirde kendilerinin Cenabı Hakkın en fazla sevilen, onun tarafından takdis edilen kulları olacakları bildirilmiş ve Musa da, Tanrı'nın bu arzusunu, Benî İsrail'in ileri gelen şahsiyetlerini davet ederek kendilerine tebliğ eylemiştir. Neticede, Yahova'nın bu teklifleri kabul edilmiş, onun arzularına, fikir ve isteklerine itaat olunacağı Musâ vasıtasıyla kendisine arzolanmıştır.

Bundan sonra, Musâ, Turu Sinâ'dan avdet ederek Yahova'nın kendisine bildirdiği on emri (Evamiri aşene) (9), Tanrının emirleri olmak üzere İbranilere tebliğ eylemiştir. Bunların muhtevasına vukuf peyda eden İbraniler de, bunları kabul eylediklerini, Yahova'nın emrettiklerini yaparak ona itaat edeceklerini bildirmişlerdir.

d) Peygamberler devrinin konumuz bakımından dikkatimizi üzerine çeken cihetlerinden biri de, Cenabı Hakkın Musâ vasıtasıyla lıysal eylediği dini esaslarda fertler lehine bazı hususların derpiş edilmiş olmasıdır. Yalnız derpiş edilen bu hususların mahdut bir zümreye inhisar ettirildiklerini de kaydetmek lâzımdır. Musâ'nın Turu Sina'dan avdetinde bildirdiği prensiplerde, insanların kâffesi arasında her türlü farkları ortadan kaldırarak cihanşümül bir sosyal nizamın, bir içtimai müsavatın, insanların cümlesi arasında kardeşlik ve insanlık münasebetlerinin teessüsünü mümkün kılacak bir mahiyet görmeğe imkân yoktur. Bu gibi imkânlar, ancak mahdut bir zümre için, Benî İsrail için bahis mevzuu olabilmektedir.

Su halde, insan mefhumunu çok dar bir çerçevede içinde mülâhaza eyliyen bu dini prensiplerden ve bu prensiplerin yaratmak istedik-

(6) Tevrat, Ahdi Atik'ı teşkil eyliyen mukaddes kitaplar arasında Musâ'ya isnad olunan beş kitaptır.

(7) Yahova'nın, Judâ kabilesinin Allahı olduğu muhtemel görülmektedir. Yahova, mukaddes kitaplar meyanında yer alan ve gerek Hıristiyan ve gerekse İslâm dininde kudsiliği tanınan Ahdi Atik'de mevcut bütün hikâyelerin ağırlık merkezini teşkil etmektedir.

(8) Bk. *Alexandre Moret*, op. cit., c. II, s. 634.

(9) Bk. *Léon Carre*, op. cit., c. III, s. 88-89.

leri sosyal nizamdan yalnız ve yalnız İbraniler istifade edebilmektedir. Zira, menşeleri Yahova ile İbraniler arasında vukubulan bir anlaşmada aranılması gereken bu prensipler, yalnız Beni İsraili mün-taz bir kavim olarak kabul etmekte ve Tanrının himayesini, sevgisini yalnız ona münhasır kılmaktadırlar. Tanrı, emirlerini kabul eyleyen İbranilere, bu kabulün karşılığı olmak üzere, kendilerinin en fazla sevilen bir kavim olacaklarını vadetmiş ve bundan dolayı da, Cenabı Hakkın imtiyazlarından ancak bunlar istifade ettirilmişlerdir. Bunun için, Musâ'nın getirdiği dini esaslarda, beşeri geniş bir çerçevede içinde mütalâa ederek insanların kâffesine şamil bir sosyal nizamın teessüsünü mümkün kılcaak bir mahiyet görmek; bu dini esasların insanların cümlesi arasında bir yakınlık ve münasebetin tahakkukunu mümkün kılabileceğini düşünmek imkânsızdır.

e) Peygamberler devrinin karakteristik vasıflarından biri de, vücuda gelen siyasi teşekkülde teokratik bir bünyenin hâkimiyetidir. Yahova Beni İsrail'in hem hükümdarı, hem kanun yapıcısı olup, emirlerini, arzularını, halka, kendisinin yeryüzünde mümessili olan Musâ vasıtasıyla bildirmiş bulunmaktadır. Cenabı Hakka karşı yapılması gereken vazifeler, aynı zamanda Devlete karşı da ifa edilme-is lâzımgelen vazifelerdir. Dünyevi hayat ile uhrevi hayat, dünyevi hususat ile uhrevî husuast, din işleriyle Devlet işleri, tamamen kaynaşmış bulunmaktadır.

f) Peygamberler devri hakkında bizleri aydınlatan Tevrat'ın muhtevası, İbranilerin siyasi telâkkileriyle ilgili bir noktaya bilhas-sa işaret etmektedir; o da, bu devir zarfında, hâkim olan teokrasinin demokrasi ile memzuç bir mahiyet arzemesidir (10). Mevcut esaslara göre, yeryüzünde hâkimi mutlak olan herhangi bir ferdin mevcudiyetinden bahsedilemez. Üstün otorite, yegâne hâkimi mutlak olan Cenabı Haktır; her şey onun iradesine tâbidir.

Fakat, halk, Cenabı Hakkın bu üstün otoritesini kendi arzusuyla kabul etmiştir. Biraz evvel zikrelediğimiz anlaşma, bu tarzda bir arzunun mevcudiyetini tamamen ifade etmektedir. Beni İsrail kav-mi, Musâ'nın tavassutiyle yaptığı anlaşmaya müsteniden Cenabı Hakkın mutlak otoritesini kendi isteğiyle kabul eylemiş ve buna mukabil, Tanrı da kendisini yüksek himayesine mazhar kılmıştır. Demek oluyor ki, bu ilâhî ve mutlak otoritenin teessüsünde, halkın isteğine aykırı bir vaziyet müşahede eylemek kabil değildir.

(10) Bk. *Paul Janet, Histoire de la science politique, c. I. s. 273.*

Hattâ, hâkim bulunan dinî esaslara göre, halkın zikrettiğimiz bu rolü daha geniş bir çerçeve içinde kendi tesirini göstermektedir. Yahova ile halk arasında vukubulan anlaşmadan sonra da, halk kendi rolünü oynamakta devam etmektedir; fakat bu devam keyfiyeti yine Musâ'nın tavassutiyle vukubulmaktadır. Yahova, himayesine mazhar kıldığı Benî İsrail kavmine, onların peygamberleri olan Musâ vasıtasıyla arzularını bildirmekte ve yine onun vasıtasıyla kullarının fikirlerini öğrenmekte, onlarla istişarede bulunmaktadır (11).

III - a) İbraniler Milâttan evvel bin dörtyüz tarihlerinde Mısırdan ayrıldıktan sonra, iki asır kadar Sinâ çöllerinde göçebe bir hayat sürmüşler ve ancak Milâttan evvel bin ikiyüz tarihlerinden itibaren Palestin'e gelerek orada uzun mücadelelerden sonra yeniden yerleşmeye muvaffak olmuşlardır. İşte bu müddet zarfında, Mısırdan ayrılırken başlarında bulunan Musâ'nın ölümü ve onun yerine Yuşa'nın (12) Benî İsrail'in başına geçmesiyle birlikte, İbraniler için, cümhuriyet devri denilen yeni bir merhale kendisini göstermiş bulunmaktadır (13).

b) Bu devir zarfında Benî İsrail kabileleri arasında siyasi birliğin ortadan kalktığını, münferit bir halde yaşayan ve her biri ayrı ayrı teşkilâtlanmış olan kabilelerin tam bir anarşiye sürüklendikleri görülmektedir. Dinî prensiplere muhalefette gecikilmemiş (14), kargaşalıklar bütün şiddetiyle hüküm sürmüş, bozulan nizamı iade hususunda cesur ve müteşebbis şahsiyetlerin giriştikleri teşebbüslerden de daimi bir netice elde edilememiştir.

c) Cümhuriyet devrinde, Benî İsrail'in, birbiri arkasına gelen hâkimler (Sophet) tarafından idare edildiklerini, buhranlı anlarda ilhamını ancak Cenabı Haktan alan bir askeri şefin şahsında idari faaliyetin temerküz ettirildiğini görüyoruz. Fakat, haiz oldukları şahsî kıymetlerinden dolayı iktidar mevkiine gelebilen, bir hükümdar sıfatını haiz olmaktan ziyade lâalettayin mahallî birer şef mahiyetinde bulunan ve kendilerine Benî İsrail hâkimleri denilen (15) kazâ mahiyetteki bu organlar da, muayyen bir teşkilât dahilinde ve muntazam bir şekilde vazifelerini ifa edememişler, Benî İsrail kabi-

(11) Bk. *Paul Janet*, op. cit., c. I, s. 274.

(12) Yuşa' Benî İsraili yirmi sekiz sene idare etmiştir.

(13) Bk. *Ahmet Cevdet*, op. cit., s. 38.

(14) Bk. *Ahmet Cevdet*, op. cit., s. 39.

(15) Bk. *Ahmet Cevdet*, op. cit., s. 38.

lerinin kâffesi üzerinde kendi nüfuzlarını hissettirememişlerdir (16). Patriyarkal ve demokratik bir manzara arzeliyen bu devrin (17) en son hâkimi Şmoil'in (Samuel - Smoil) (18) on bir sene devam eden idaresi de, İbraniler için ancak mahdut ve muvakkat bazı müsbet neticeler doğurabilmekten başka birşey yapamamıştır.

IV - a) İki asır kadar Sînâ çöllerinde göçebe bir hayat sürdükten sonra Milâttan evvel bin ikiyüz tarihlerinden itibaren Palestin'e gelerek orada yeniden yerleşmeye muvaffak olan İbranilerin siyasi bünyelerinde yavaş yavaş esaslı değişikliklerin vukuuna da şahit olmaktadır. Benî İsrail kabilelerinin içinde buldukları fena vaziyet, bunların maruz kaldıkları harici tehlikeler, mevcut müesseselerde yeni bir düzen ve âhengin teessüsünü, iktidara bir nüfuz ve istikrarın teminini, onların kuvvetli bir şahıs etrafında birleşmelerini zaruri kılmış; ve bu zarureti hisseden İbraniler de, Cümhuriyet devrinin en son hâkimi olan Şmoil'den, içlerinden birinin, kendilerini idare etmek üzere, kral seçilmesini istemişlerdir. Benî İsrail'in Yahova'dan başka bir hükümdara malik olamayacağını ileri süren (19) Şmoil'in muhalefetine, kralliyet rejiminin netice itibariyle halkın köle seviyesine düşmesini mümkün kılacağına işaret ederek bu sistem aleyhinde serdeylediği mülâhazalara (20) rağmen, neticede, Talût (Saul) (1025-1010) kral seçilmiştir.

Milâttan evvel bin senelerine doğru cereyan eden bu hâdise, Benî İsrail için, ilk defa olmak üzere hakiki bir siyasi birliğin, bir Devletin vücuda gelmesi gibi yeni bir durum yaratmış (21) ve teessüs eden monarşik idare ile de İbranilerin siyasi tarihinde krallık devri denilen yeni bir merhale kendisini göstermiştir (22). Bu devrin başlangıcında, Talût'u takiben İbranilerin başına geçen ve nübüvvetle saltanatı şahsında cemeyliyen «Davud» (M. E. 1010-955) zamanında, meydana gelen bu Benî İsrail devletinin kuvvetlendiği ve zaptedilen

(16) Bk. *Alexandre Moret*, op. cit., c. II, s. 639.

(17) Bk. *Paul Janet*, op. cit., c. I, s. 274.

(18) Bu isim Fransızca eserlerde *Samuel* ve Türkçe kitaplarda da Smoil (Bk. *Ahmet Cevdet*, op. cit., s. 40) veya Smoil (Bk. *H. C. Vels*, *Cihan tarihinin umumi hatları*, c. II, s. 9) olarak yazılmıştır.

(19) Bk. *Léon Carre*, op. cit., c. III, s. 145.

(20) Bk. *Léon Carre*, op. cit., c. III, s. 183.

(21) Bk. *Louis Delaporte*, *Les peuples de l'Orient méditerranéen*, Paris, 1938, s. 226.

(22) Bk. *Gustave Fougères*, *Les premières civilisations*, Paris, 1938, s. 235 ve müt.: *Ahmet Cevdet*, op. cit., s. 40.

Kudüs (Yebus) (23) şehrinin de bu yeni mütemerkiz siyasi teşekkülün hükümet merkezi ittihaz olunduğunu görüyoruz (24).

Fakat, Davud'un ölümünden sonra on iki yaşında Devletin başına geçen ve babası gibi saltanatla nübüvveti şahsında toplıyan (M. E. 955-935) «Süleyman», Beni İsrail devletinin büyüklüğünü idame ettirmesine rağmen iyi bir idare kuramamış; gerek bu ve gerekse bundan sonra hâkim olan fena idare Beni İsrail devletini sarsmaya başlamış; istibdadı firenlemek üzere vaktiyle Musâ tarafından konan prensiplerin artık hiç bir kıymeti kalmamıştır (25). Bütün bunların neticesi olarak, Beni İsrail devletinin Yuhudâ ve İsrail krallıkları diye M. E. 935 de ikiye bölünmesiyle de müttehit ve mütemerkiz siyasi teşekkül varlığını kaybetmiştir (26).

b) İbranîlerin tahakkukunu mümkün kıldıkları kraliyet rejiminin mümeyyiz vasıflarından en önemlisi, bu sistemin, kendi mevcudiyetini ilâhî bir arzuya borçlu bulunmasıdır (27). Bu rejim doğrudan doğruya İbranîler tarafından arzu edilmiş, onların istek ve ısrarıyla teessüs etmiştir. Muhtelif sebeplerin tesiri altında kuvvetli bir şahsın idaresine tâbi olmak ve böyle bir şahsın idaresi altında birleşmek ihtiyacını hisseyliyen İbranîler, içinde buldukları güçlüklerden kurtuluş çaresini bu tarzda bir sistemin teessüsünde aramışlardır.

Netekim, Palestinlilere karşı mağlûp olduktan sonra, Beni İsrail'in ileri gelen şahsiyetleri toplanarak, o sıralarda Rama'da bulunan hâkim Şmoil'e müracaat etmişler ve ondan, «bütün milletlerde olduğu gibi bize hükmetmek üzere bir hükümdar tâyin et» (28) isteğinin-

(23) Bk. *Léon Carre*, op. cit., s. III, s. 18.

(24) Bk. *Ahmet Cevdet*, op. cit., s. 42; *Léon Carre*, op. cit., c. III, s. 193 ve müt.; *Louis Delaporte*, *Les peuples de l'Orient méditerranéen*, s. 227; *Gustave Fougères*, op. cit., s. 236.

(25) Bk. *Alexandre Moret*, *Histoire de l'Orient*, c. II, s. 649-650.

(26) Bk. *Gustave Fougères*, op. cit., s. 238; *Alexandre Moret*, op. cit., c. II, s. 659-660. Beni İsrail Devletinin ikiye bölünmesinden husule gelen İsrailiye krallığı ancak iki asır kadar devam edebilmiş ve neticede M. E. 722 de Asûrlular tarafından yıkılmıştır. Yahuda krallığına gelince; o da üç asır kadar devam edebilmiş ve sırasıyla Milâttan evvel 925 de Mısırlıların, daha sonraları Asûrluların ve Milâttan evvel 586 da da Bâbil devletinin istilâsına maruz kalarak varlığını kaybetmiş ve her iki krallığın yıkılmasından sonra da, İbranîler için bir daha kurtulamıyacakları esaret devresi, yabancı hâkimiyeti başlamış ve bir daha yeniden bir siyasi birliğe mazhar olamamışlardır.

(27) Bk. *Paul Janet*, op. cit., c. I, s. 275.

(28) Bk. *Léon Carre*, op. cit., c. III, s. 183.

de bulunmuşlardır. Tanrının ilhamıyla hareket eyliyen Şmoil, Cenabı Haktan, İbranilere, üzerlerinde hükümler olacak bir hükümdarın hukuk ve salâhiyetlerini, kraliyet rejiminin mahzurlarını anlatmak vazifesini almış ve o da Tanrının bu arzusunu aynen yerine getirmiştir (29).

Fakat, halk, Şmoil'in bu husustaki ihtarlarına kulak asmayarak, «aralarındaki anlaşamamazlıkları halledecek, başlarında gidəcək, muharebeleri idare edecek» (30) bir hükümdarın mevcudiyetinde ısrar etmiş ve neticede, halkın bu musırrâne isteği karşısında, Yahova tarafından halkın arzusuna itaat lüzumu kendisine bildirilen (31) Şmoil'in «Talût» u kral seçmesiyle de monarşi sistemi bir hakikat olmuştur.

c) Kraliyet rejiminin teessüsünde doğrudan doğruya halkın âmil olmasına rağmen, meydana gelen Benî İsrail devletinde teokratik bir bünyenin mevcudiyetini de görmekteyiz (32). Zira kraliyeti İbranilerin istemiş olmalarına rağmen, onları idaresi altına alacak hükümdarı seçen Tanrı'dır ve bu seçim keyfiyeti de hâkim Şmoil vasıtasıyla vukubulmaktadır. Bundan başka, seçilen hükümdara yine Tanrı (Yahova) namına ruhanî şahsiyetler tarafından yapılan ve onun şahsını her türlü tecavüzlerden masun kılan takdis merasimi de (33), seçim keyfiyetinde dini bir karakterin, onda ilâhî bir menşein mevcudiyetini ifadeden hâli kalmamaktadır. Bu takdis merasimiyle, kralın seçimindeki ruhanî tasvip, onun salâhiyetinin Tan-

(29) *Şmoil*, İbranilere, kendilerine hükmedecek bir hükümdarın hukuk ve salâhiyetlerini, bundan doğacak mahzurları şu suretle anlatmıştır: «Kralınız erkek çocuklarınızı alarak onları gerdünesinin etrafında götürececek, süvarilerine terfik edecek, arabasının önünde koşturacak; onları topraklarını ekmek, mahsullerini toplatmak, harp silâhlarını ve arabalarını yaptırmak gibi işlerde kullanacaktır. Kızlarınızı alarak onları kendisine itriyateci, aşçı ve ekmekçi yapacaktır. Tarlalarınızı, bağlarınızı, zeytinliklerinizi alarak onları kendi adamlarına verecektir. Haremağalarına dağıtmak için mahsullerinizin, bağlarınızın onda birini alacaktır. Hizmetçilerinizi, güzide gençlerinizi, eşeklerinizi alarak onları kendi işlerinde kullanacaktır. Sürülerinizin onda birini alacak ve bizzat sizler de onun köleleri olacaksınız. O zaman seçtiğiniz kraldan şikâyette bulunacaksınız. Fakat o vakit Yahova sizleri dinlemeyecektir» (Bk. *Léon Carre*, op. cit., s. 183).

(30) Bk. *H. C. Vels*, op. cit., c. II, s. 9.

(31) Bk. *Léon Carre*, op. cit., c. III, s. 145.

(32) Bk. *Paul Janet*, op. cit., c. I, s. 276.

(33) *Léon Carre*'a göre, tarih, krallar için yapılan takdis merasimi hakkında ilk misal olarak İbranileri vermektedir (op. cit., c. III, s. 183).

rı namına ruhanî şahsiyetler tarafından tanınması, kabulü mümkün kılınmış olmaktadır. Bu suretle, ruhani iktidarın cismanî iktidara üstünlüğü temin, kralın haiz bulunduğu iktidarın, hakikatte, ruhanî şahsiyetlerin temsil eylediği Yahova'dan alındığı ifade edilmiş olmaktadır (34).

Hattâ, kralın seçiminde Tanrının vaki olan bu müdahalesi, yalnız intihap keyfiyetinde değil, aynı zamanda hükümdarın hal'inde de kendi tesirini göstermektedir. Kral, haiz bulunduğu salâhiyetlerden, bunu muvafık gören Yahova tarafından mahrum edilebilmekte ve bu da Yahova'nın arzularına tercüman olan ruhanî şahsiyetler tarafından yapılmaktadır. Netekim, ilk hükümdar Talût, krallığa lâayık olmadığını isbat edince, Şmoil, Cenabı Hakkın emriyle ve onun namına kendisini mevkiinden uzaklaştırmış ve yerine, Tanrı, yine Şmoil vasıtasıyla, Davud'u hükümdar seçmiştir (35).

Keza, kraliyet Davud'la birlikte çok çabuk irsî bir mahiyet aldıktan, kralın arzularına yavaş yavaş mutlak bir kıymet etfedilmeğe başlandıktan, bir kelime ile kraliyet irsî bir mutlakiyete doğru sürüklendikten sonra bile, Devletin bu teokratik çehresinde esaslı bir değişiklik husule gelmemiştir. Bu gibi durumda bile, Cenabı Hakkın iradesi karşısında mutlak bir istiklâle malik bulunmayan hükümdarın, Musâ şeriatinin prensiplerine muhalefet edebilmesinin, dinî esaslara karşı gelebilmesinin imkânsız olduğu görülmektedir. Hâkimi mutlak yine Cenabı Haktır ve onun emirleri hükümdara da üstün gelmektedir (36).

d) Biraz evvel zikrettiğimiz esaslardan, kraliyet devrinin karakteristik vasıflarından biri olarak diğer bir netice daha elde etmek mümkündür; o da, dinî prensiplere uygun hareket etmekle mükellef olan hükümdarın hudutsuz bir iktidara malik olamaması keyfiyettir. Hükümdarın salâhiyetleri, fiiliyat sahasında, kendisine üstün gelen Tanrının emirleriyle, dinî prensiplerle tahdit edilmiş bulunmaktadır. Hükümdar her şeyden ve herkesten fazla bu prensiplere riayetle mükellef tutulmaktadır. Teşriî hususlar da dahil olmak üzere hükümdarın salâhiyetlerinin kâffesine Musâ şeriatinin kendine

(34) Bk. *Léon Carre*, op. cit., c. III, s. 183.

(35) Bk. *Ahmet Cevdet*, op. cit., s. 41; *Léon Carre*, op. cit., c. III, s. 183-186; *Paul Janet*, op. cit., c. I, s. 276.

(36) Bk. *Marcel de la Bigne de Villeneuve*, *Traité général de l'Etat*, c. I, s. 81.

hâs prensipleri üstün kılınmış; bu salâhiyetler dinî esaslarla tahdit edilmiştir.

Bütün bunlar, bizlere, kralliyet devrinde, siyasi kudret ve salâhiyetlerin keyfi bir mahiyet almalarına mâni olacak imkânların da tahakkuk ettirilmiş bulduklarını göstermektedirler. Yalnız şu şartla ki, bu imkânlar, kendi varlıklarını, yalnız ve yalnız dinî prensiplerde bulmaktadırlar.

8. İranda Devlet.

I — Dicle ve Fırat nehirleriyle Endüs ırmağı arasında uzanan ve başlangıçta sırasıyla Elamlılar ve Asûrluların hâkimiyeti altında yaşayan İranda da, İlk zamanlarda, siyasi vahdet ve tamamiyeti mümkün kılan, iki mühim devletin kurulduğunu görmekteyiz. Bunlardan biri Milâttan evvel sekizinci asrın başlangıcında orada yaşayan Met'lerin (1) kurmuş oldukları Met devletidir (2). Milâttan evvel beşyüz kırk dokuzda Fars'lar (3) tarafından ele geçirilen bu Devlet (4), Akamanîş veya Akemenid devleti namı altında, Milâttan evvel üçyüz otuz tarihine kadar varlığını idame ettirebilmiş (5) ve bu Devlet Kambis (M. E. 529-521), Darius I (M. E. 521-485) gibi şeflerin idaresi altında bir imparatorluğa münkalip olmuştur (6). İranda kurulan devletlerden diğeri de Milâdi İkiyüz yirmi altı senesinde teessüs eden Sasaniyân devletidir (7) ve bu da altıyüz otuz beş senesine kadar devam eyledikten sonra, Hazreti Ömer'in halifeliği zamanında (634-644), Müslüman Arapların hâkimiyeti altına girmiştir.

II — Akemenid devletinde irsî, otokratik ve teokratik bir monarşi sisteminin hâkim bulunduğu görülmektedir (8). Devletin başında

(1) Met'ler hakkında bakınız: *Clément Huart*, *La Perse antique et la civilisation iranienne*, Paris, 1925, s. 30 ve müt.

(2) Met Devleti hakkında bakınız: *Clément Huart*, op. cit., s. 34 ve müt.

(3) Fars'lar hakkında bakınız: *Clément Huart*, op. cit., s. 40 ve müt.

(4) Bk. *Louis Delaporte*, *Les peuples de l'Orient méditerranéen*, Paris, 1938, s. 283-284; *Alexandre Moret*, *Histoire de l'Orient*, Paris, 1936, c. II, s. 744 ve müt.; *Gustave Fougères*, *Les premières civilisations*, Paris, 1938; s. 412 ve müt.; *Clément Huart*, op. cit., s. 39.

(5) Bk. *Tarih*, T. T. Cemiyeti, c. I, s. 170, 176; *Sadri Maksudi Arsal*; *Hukuk Tarihi*, 1942, s. 62-65.

(6) Bk. *Alexandre Moret*, op. cit., c. II, s. 754 ve müt., 164; *Louis Delaporte*, op. cit., s. 291 ve müt.

(7) Bk. *Léon Carre*, *L'ancien Orient*, Paris, 1874, c. II, s. 305.

(8) Bk. *Clément Huart*, op. cit., s. 88-89.

bulunan hükümdar, «büyük kral», «kralların kralı», her türlü tahdit-ten masun ve menşei ilâhî olan çok geniş salâhiyetlere maliktir. Hükümdar, gerek mevkiini ve gerekse bu geniş salâhiyetlerini, ilâhların en büyüğü ve herşeyin hâliki olarak karşılanan «Ahura - Mazda» (9) ya borçlu bulunmakta, bunları ondan almakta, bu salâhiyetleri onun mürakabesi altında kullanmaktadır (10). Fakat, bütün bunlara rağmen, hükümdarda bir ilâh, bir mabut sıfatı mevcut değildir.

Bu devlette, hükümdarın geniş salâhiyetleri meyanında teşriî ve kazai olanlar bilhassa önemlidir. Kanun doğrudan doğruya hükümdar tarafından yapılmaktadır. Hak, hukuk ve adalet gibi muhtelif mefhumlar, kendi ifadelerini, hükümdarın arzu ve iradesinde bulmaktadırlar. Keza, bilhassa cezai hususlarda, en yüksek kaza organı sıfatını haiz bulunan hükümdar, lüzumu halinde, bizzat kazai faaliyeti icra edebilmek imkânına da malik bulunmaktadır. Gerek Devletin emniyeti aleyhine ve gerekse hükümdarın şahsına karşı işlenen suçların muhakemesi doğrudan doğruya hükümdar tarafından yapıldı. Cezai hususattan gayri işlerde, hükümdar, kendisi tarafından tâyin edilen adli organları kazai salâhiyetlerinden vekâleten istifade ettirirdi (11).

Hükümdarın bu geniş salâhiyetleri karşısında, ona sadakat yeminiyle bağlı bulunan fertlerin, takdire değer bir tarzda, içtimai ve siyasî bazı imkânlarla malik kılınmadıkları görülmektedir. Tebalarının hayatı hükümdarın iradesine bağlı bulunmaktadır; hükümdar uğruna ölüm büyük bir şeref telâkki olunmaktadır. Bununla beraber, hükümdarın köleleri (Bandaka) mahiyetinde telâkki edilen (12) fertleri teselli edecek bazı hususların mevcudiyetiyle de karşılanmaktadır. Her şeyden evvel, hükümdar, bütün faaliyetinde, herkes gibi, mürakabe ve himayesi altında bulunduğu Tanrının emirlerine, onun doğru yolu gösteren arzularına uygun hareket etmekle mükelleftir. Yalnız, bu uygunluğun hiç bir maddî müeyyidesi de yoktur. Bundan başka, hükümdarların, hukukun hâkimiyeti ve adaletin tevzii meselesine (13), keza kaza organlarının vazifelerini âdilâne bir şekilde

(9) Bk. *Roussel (P.)*, *La Grèce et l'Orient*, Paris, 1938, s. 16 ve müt.; *Alexandre Moret*, op. cit., c. II, s. 766; *Louis Delaporte*, op. cit., s. 302.

(10) Bk. *Alexandre Moret*, op. cit., c. II, s. 760; *Louis Delaporte*, op. cit., s. 302.

(11) Bk. *Clément Huart*, op. cit., s. 94.

(12) Bk. *Clément Huart*, op. cit., s. 89.

(13) Bk. *Alexandre Moret*, op. cit., c. II, s. 761.

yapmalarına atfettikleri önem de dikkate şayan bir noktadır (14). Yalnız, atfolunan bu önem de tamamen hükümdarın arzusuna tâbi bulunmakta, onu buna icbar edecek harici bir kuvvet bahis mevzuu olamamaktadır. Nihayet, hükümdarın, mühim bazı işlerde, müşavirleriyle istişarede bulunduğu, müzakerede bulunmak üzere onları toplantıya çağırdığı da görülmektedir. Fakat, bu müzakerelerde de son söz yine hükümdarıdır, her şey yine onun arzusuna göre bir neticeye bağlanmaktadır (15).

Akemenid devletinin bünyesinde, takip olunan liberal bir siyasetin neticesi olarak kısmi feodal bir mahiyetin hâkimiyeti de görülmektedir (16). Filhakika, Devlet, hudutları çok geniş ve sayısı yirmi üçle otuz arasında müteaddit eyaletlere, satraplıklara bölünmüş bir haldedir (17). Her ne kadar bu eyaletler üzerinde hükümet merkezinin sıkı bir mürakabesini temin edecek gerekli tedbirler alınmışsa da, bunlardan bazılarının kendi milli teşkilâtlarını, müesseselerini, memurlarını, dini telâkkilerini, hattâ kendi hanedanını veya mahallî şeflerini muhafaza eyliyen muhtar siyasî teşekkülleri ihtiva eyledikleri ve bunların feodal bir manzara arz ettikleri görülmektedir.

Yalnız, biraz evvel de dolayısıyla işaret ettiğimiz gibi, bu feodal bünyeyi mahdut bir çerçevede içinde mütalâa etmek, siyasî birliğin kendi mevcudiyetini yine muhafazaya muvaffak olduğunu kabul eylemek lâzımdır (18). Bütün bunlar İran hükümdarının, büyük kralın, kralların kralının nüfuzunu sarsacak bir mahiyet arz etmemektedirler (19). Eyaletler, esas itibarıyla, hükümet merkezinin mürakabesine ciddi bir şekilde tâbi kılınmışlardır. Hükümdarın nüfuzu onun tarafından eyaletlerin başlarına tâyin olunan Kşatrapa (Satrap) namındaki askerî salâhiyetlerden mahrum valiler tarafından temin edilmektedir. Hükümdarın mümessilleri olan ve ekseriya hükümdar hanedanına mensup kimseler arasından tâyin edilen bu organlar geniş salâhiyetlere, bir kralın haiz bulunacağı salâhiyetlerin kâffesine mazhar kılınmışlar (20) ve fakat şahsan Devlet şefine karşı da mesul tutulmuşlardır. Bunlar, kendi idarî muntakaları dahilinde asayiş

(14) Bk. *Clément Huart*, op. cit., s. 94-95.

(15) Bk. *Roussel (P.)*, op. cit., s. 8.

(16) Bk. *Roussel (P.)*, op. cit., s. 9.

(17) Bk. *Clément Huart*, op. cit., s. 89; *Alexandre Moret*, op. cit., c. II, s. 760.

(18) Bk. *Alexandre Moret*, op. cit., c. II, s. 759-760.

(19) Bk. *Alexandre Moret*, op. cit., c. II, s. 760.

(20) Bk. *Roussel (P.)*, op. cit., s. 9.

temin ve vergileri tahsil ederler, kazaî işlerle meşgul olurlardı (21). Hareketlerinde az çok bir serbestiye malik olmalarına rağmen, bu Satrap'ların yanında, hükümdarın mürakabesini temin edecek diğer merkezi organlar da bulunmaktadır. Satraplar üzerinde bir mürakabe salâhiyetini haiz olan bu organların adedi esas itibariyle iki olup biri mülki diğeri askerî işlere bakar (22) ve her ikisi de doğrudan doğruya hükümdarla muhabere ederdi. Yalnız gerek Satraplar ve gerekse mülki ve askerî işlere bakan organlardan her biri diğerlerine nazaran bir istiklâle sahiptiler ve her üçü de hükümdardan emir almakta idiler. Bu merkezi organlar, hükümet merkezinin eyaletler üzerinde nüfuzunu hissettirtecek salâhiyetlere malik bulunmakta, eyaletlerin idarî faaliyetinin hükümet merkezi tarafından kontrolü bunlarla temin edilmektedir (23). Bunlardan başka, hükümdarın gözü ve kulağı rolünü oynayan ve kendilerine bu sıfatlar bahşolunan seyyar müfettişler de mevcuttu (24). Merkezi iktidarın nüfuzunu üstün kılmaya çalışan bu müfettişler, imparatorluğun her tarafını gezerek devletin emniyeti aleyhine işlenen suçlarla bazı idarî işlerin rüyetini hükümet merkezindeki büyük kral mahkemesine gönderirlerdi (25).

III — Sasaniyân devletinde hâkim olan siyasi sistem de mutlak ve teokratik bir monarşidir. Cismanî ve ruhanî salâhiyetler hükümdarın şahsında toplanmıştır (26). Kanun yapma salâhiyeti yalnız hükümdardadır; kanun yapabilmek ancak onun hakkıdır. Hükümdarın istediği her şey kanun kuvvetini haizdir. Herkes ve herşey mutlak surette hükümdara tâbi bulunmaktadır. Yalnız, hükümdarın geniş salâhiyetlere malik olmasına rağmen, mevcut sistemde her zaman mutlak bir istibdadın hâkimiyetini görmeye imkân yoktur. İktidar mevkiinden uzaklaştırılan ve hattâ öldürülen birçok hükümdarlara tesadüf edilmektedir. Hattâ, başlangıçta irsi bir mahiyet arzeden monarşik sistemin, daha sonraları, seçime dayanan bir mahiyet aldığı da görülmektedir. Yalnız şu şartla ki, hükümdar seçilme keyfiyeti ancak Sasaniyân hanedanı mensubinine tanınmış bulunmakta ve se-

(21) Bk. *Clément Huart*, op. cit., s. 91 ve müt.; *Louis Delaporte*, op. cit., s. 299; *Roussel (P.)*, op. cit., s. 9.

(22) Bk. *Clément Huart*, op. cit., s. 89-90.

(23) Bk. *Alexandre Moret*, op. cit., c. II, s. 760.

(24) Bk. *Roussel (P.)*, op. cit., s. 10.

(25) Bk. *Louis Delaporte*, op. cit., s. 300; *Alexandre Moret*, op. cit., c. II, s. 760; *Clément Huart*, op. cit., s. 90.

(26) Bk. *Clément Huart*, op. cit., s. 203-204.

çime de Devletin ileri gelen muayyen şahsiyetleri iştirak edebilmektedir (27).

Sansaniyân devletinin de, memleket başlarında mülki ve askeri salâhiyetlere malik valilerin bulunduğu dört mühim kısma (Pâdh-gôs) ve müteaddit eyaletlere ayrılmış (28) olmasına rağmen, merkeziyetçi, sağlam ve müstakar bir idarî teşkilâta malik olduğunu görüyoruz. Sağlam bir bürokratik teşkilâta dayanan Saniyân devletinde, idarî faaliyet, tamamen hükümdara, hükümet merkezine tâbi kılınmıştır. Hükümdar, memleketin idaresini muhtelif idarî organlarla temin etmektedir. Her şeyden evvel, idarî mekanizmanın en başında gelen hükümdardan sonra, onun işlerini fiilen ifa eden ve geniş salâhiyetleri olan bir «başvezir» bulunmaktadır (29). Bütün Devlet işlerinin idaresi bu başvezirdedir. Başvezir lüzumlu gördüğü işleri krala arzeder ve diğerlerini de resen ifa ederdi. Bundan başka, idarî ve askeri işlerin görülmesinde hisseleri bulunan diğer yüksek memurlar da vardır ve bunlar da Devletin idarî faaliyetine iştirak etmektedirler (30).

Saniyân devletinin kendine has dikkate değer bir sosyal teşkilâta da malik olduğunu görüyoruz. Siyasî hususatta da tesirini gösteren bu sosyal teşkilâta nazaran, halk, yekdiğerinden farklı statülere tâbi rühban, zadegân sınıfını teşkil eyliyen askerler, memurlar, köylüler ve sanat sahipleri olmak üzere dört gruba ayrılmıştır (31). Bunlardan rühban sınıfının ve onun başında bulunup hükümdar tarafından tâyin edilen en yüksek ruhanî şefin (môgh bedh), dinî salâhiyet ve fonksiyonları icabı, Devlet kadrosu içinde mühim ve mümtaz bir mevki, büyük bir nüfuzu vardır (32). Büyük malikânelere sahip olan ve hiyerarşik bir sisteme dayanan bu sınıf mensubini umumî kanunların dışında bırakılarak yalnız dinî kanunlara tâbi kılınmışlardır ve Devlet işlerine müdahale imkânına da malik bulunmaktadırlar (33). Kazai faaliyet bu sınıf mensubinine inhisar ettirilmiş (34) ve kazai organ olabilmek imkânı yalnız bunlara tanınmıştır.

(27) Bk. *Clément Huart*, op. cit., s. 205.

(28) Bk. *Clément Huart*, op. cit., s. 172-173.

(29) Bk. *Clément Huart*, op. cit., s. 171.

(30) Bk. *Clément Huart*, op. cit. s. 172.

(31) Bk. *Clément Huart*, op. cit., s. 169.

(32) Bk. *Clément Huart*, op. cit., s. 169-170.

(33) Bk. *Clément Huart*, op. cit., s. 187 ve müt., *Sadri Maksudi Arsal*, op. cit. s. 83.

(34) Bk. *Clément Huart*, op. cit., s. 194.

Bu sınıf mensubini, keza, umumî mahkemelerin salâhiyet sahasından hariç tutulmuştur. Bunların kazaî mahiyetteki işleri, aralarından seçilecek bir hakem tarafından rüyet edilirlerdi (35).

Rühban sınıfının yanında, ikinci zümreye dahil zadedgân grupuna mensup olanların da meselâ toprak sahîbi olabilmek, keza memurların da umumî mahkemelerin kazaî salâhiyetlerinden hariç tutulmak gibi bazı mahdut imtiyazlara malik oldukları görülmektedir. Bu muhtelif sınıflardan sosyal vaziyeti en fena olan köylüler de, rühban sınıfıyla zadedgân sınıfına mensup olanların toprakları üzerinde çalışan birer köle mahiyetinde idiler. Bunlar için, hiç bir imtiyaz, hiç bir hak ve hürriyet bahıs mevzuu olamamaktadır.

Doçent Dr. Recai G. Okandan

(35) Bk. *Sadri Maksudi Arsal*, op. cit., s. 85.